

08.3.
3-430.

1976

ТУУЛАРДЫН ЖЫЛДЫЗЫ

Агутагава Рүноскэ. Агаш аразында: куучын /с япон.
// Туулардын жылдызы. – 1976. –С.51-60.

~~406554~~

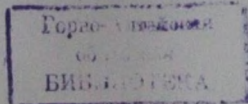
ТУУЛАРДЫҢ ЖЫЛДЫЗЫ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЖУРНАЛ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОСЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БӨЛҮГІ · 1976

Сб. (700)
3 — 432

406554

А $\frac{70303-026}{M 138(03)76}$ 101-76

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1976 г.

НАҒЫЛЫК КҮРЕЕДЕ

Алтайдың бичишчилерининг организациясы быжыл бойының альманагының страницаларында бистинг бичишчилердинг произведениелерин жарлаган. Бис дезе Барнаулдың бир кезек бичишчилерининг произведениелерин алтай тилге кочүрип, бу кепке базылып чыккан жуунтыбыска жарлап турус.

МАРК ЮДАЛЕВИЧ

КОЙЧЫЛАРДЫҢ ОТТОРЫ

3541
Койчылардың отторы —
Курч көстөрдинг косторы.
Укүлер түнде кыйгырзын,
Je оттор түнди жарытсын!
Түлкүлер де акшызын,

Түбек беди — жемзезин.
Je одулар жарык жарызын,
Карангуй качып, кайылзын!..
О, койчылар отторы —
Курч көстөрдинг косторы!

АЙДЫҢ КӨЛИ

«Ай» деп бу көлди
Алтай жон адаган.
Мен оны көрдим,
Көрүп, көбрөдм!

Көлдинг кеен толкузы,
Көк тенгери торкозы
Көзимнинг алдында,
Көксимнинг сызында.

Эбире өскөн ак чечек
Элик кептү ару-чек!..
Орус ады «Ая»,
Ол торт ло «Рая!»..

Ай тенгериде кайкалайт,
Айдын көли жерде кайкадат!
«Ай» деп бу көлди
Алтай жон адаган.

* * *

Булуттарга мен базып,
Бу тууларла барадым.
Учар суудан мен сузуп,
Ууртап, амзап аладым.

Кайылбас карлу сүмерге
Карбактанып чыгадым.
Кайкалду көк мөңкүге
Канкайып, өрө көрдөм.

Шулурып жаткан суулардын
Шуулты кандый— сур-жорго!
Көктү, акту өңдөрдүн
Көөрөми кандый— көп, жараш!

...Боочы. Туристтер турлузы.
Боро тозын бир «газик».
Кош-өркөштү төө дезе
Коштой турат түп-түңзүк.

«Газик» ле бу төө
Качаннан бери нажылар.
Бистин бийик бу бйдө
Билерин кайда ла кожулар!

Онон ары базадым,
Оңдоорго, билерге жүткйдим.
Ол кайракан Алтайым —
Төрөлим менин, төс айлым!

БАЛЫКЧЫ КЫС

Төрөл Алтайды эдектей
Теп ле тегин баржаткам.
Көгөргөн суу жетирбейт...
Көгөрөт ыраак телекей...

Бурулчыкты бурыйла,
Бир кыска мен туштагам.
Өдөйин деп турала,
Өдүп болбой тур калгам...

Балыкчынын шүүнин
Бойлу бала жамаган.
Кожондоп ло шүүнип,
Колдору онын ойногон.

Көстөри болзо кос-чокту,
Каткылу ла кайкалду.
Жанында суу чакпынду,
Жаш кыс та кеп-керсү...

— Бу шүүнди кемге
Тургустаар?— деп сурагам.
— Бу шүүнди слерге
Тургускам — деп сурлаган...

Балыкчы кыстын шүүнине
Балык түшпей калбазын.
...Же, баш ла болзын!.. Сүүшке
Бактырала, арт калдым.

ВЛАДИМИР БАШУНОВ

ДАЙГЫ КҮКҮРТТЕ

Булуттарды бөлий согуп,
Тенерини ача тартып,
Жүрекке эрчим томултып,
Жызырт этти күкүрт!

Жалкын кызыл камчыдый,
Жангый сокты бийикте.
Туулар десе жеримде
Карайлап чыккан аттардый.

Жилектер меесте жүгүрүжип,
Жылу жаашка жунунгылайт.
Жалбырактарыла чабынып,
Жаш балдардый сүүнгийт.

Торгу ырап барарда,
Тайга тымый түшти.
Ар-бүткен айландыра
Амыр тынып жарды.

КАЙЫНДАР ОРТОДО ЧАНАК ИЗИ

Ээлгир чебер эбирип,
Эреске эки ис артырат.
Кайындардан кыру сейилип,
Көзимди менин кылбыктырат.

Аттар көни желгилейт,
Чанакта блон шылырайт.
Апагаш эзин торт ло «с-с-с»,
А жүректе десе ырыс...

КҮННИГ ЭЭЗИ

Колодецтег кызычак суу апарат,
 Көстөринде онын эки күн жаркыдалат.
 Көнөктөги сууда күн чайбалат,
 Ийиндеринде, чек ле алтын күүктый,
 Колго үретендий, јобош күн отурат.

Кызычак јенил, улуркак барадат.
 Паратаны ачып, анда көрүлбей калат.
 Мен оны лаптап ла көрдим,
 Ийиндеринде күничек чокту чалып,
 Турна чылап, бийикке чыгат јарып.

Колодецке мен јууктай бастым.
 Катап ла кызычак суу аларга көнөктү келди.
 Кемзиниш јоктон оног сурадым:
 — А бу сенин, кызычак, күниг кайда?
 Сенин ол уча берген ошкош эди.

— Јок туру,— кызычак айтты,—
 Је слер колодец түбин көригер,
 Анда менин күним, сары куудый,
 Түжине соок сууда эжинер болды.

Колодец түбине мен көрдим.
 Күниг жаркыны анда сууда чайбалат.
 Кызычак дезе неге де, билбезим,
 Меге көрбөй күлүмзиренип турат.

Кенетийин мен јажытты билдим:
 Көөркий кызычак көзи јок!
 О көөркий, чек сокор...
 Ол качан да чанкыр тегериде,
 Терен колодец те түбинде,
 Суулу көнөгинин де ичинде
 Јаркынду күнди көрбөгөн.

Кызычак десе айдат:
— Качан да күнди сыйлаган энем,
Мен оны суулу көнөклө
Ол туку огородко апардым.

Билерим, айас тегериде күн
Булут-тонло жабынып,
Жерге кунукчыл түжүрзе,
Билерим, колодец түбинен
Менин күним тегериге тийер.

Күндү сууны сузуп, огородко
Апарып жадым, анда дыня өзөт.
Олор чек ле күндий, алтын ошкош.
Күндий ле олор теп-тегерик.

Катап ла кызычак суу сузат,
Көнөгинде күн жалтырап калат.
Айлы жаар жеңил, же улуркак
Орук жолло көөркий жанат.

Ол бойынын күнин апарат,
Сананып талкан күнин апарат.
Уйелеп туткан чеден огородына
Дынялар түргөн өссин деп апарат.

ВЛАДИМИР КАЗАКОВ

* * *

Лагыдаг
Адат жайгы таг.
Тагары жуук
Кандый да кунук
Ару күүнимди
Аланзуга түжүрди.
Очөмик жылдыс жарыгында
Оскүрзиреген сыркын билдирди.
Айса, кайкамчын таг алдында
Анайда меге сезилип калды ба?
Айса, кижининг көксинде
Жакшынак улус керегинде
Бурулу санаалар толды ба?
Онызы, айса, жүрүмде
Бистинг жакшынак күндерде
Киж кайкадар жараш та,
Чочыдып коркыдар жаман да
Бар болгоньынан андый ба?
Же, ичкери барып жадарда,
Жаманды качан да ырада
Чарчада чачар күчис бар,

Чын айдадым, бистерде
Жайгы күннинг тагында
Кандый да бир бүдүмчи бар.
Же не де болзо... Менде
Оног жаан ырыс жок.
Лагы тагды,
Лагы жарашты,
Жарык күнди сакып уткыйдым.
Чанкыр теңериге, жажыл жайга,
Ыраак жылдыстын
Очөмик чогына
Ижемжилу, жылу көрөдим...
Күч те болзо, мен ырысту деп,
Көксимде билип жүредим.
Ол керегинде кожондоп,
Улгерлер де бичиirim.
Кунуксам да, менинг кунугым
Жуунадылган кыра үстинде
Адатан тагдый ару ла жарык.
Жалаг үстинде үргүлжи күниндий
Сүүнчим улуска качан да ачык.

ВЛАДИМИР СЕРГЕЕВ

* * *

Карыгадым мен. Учү жок кыйналадым.
Качан да мынайып чучурабаган эдим.
Тудунадым мен. Же уйкуда, кайдазын,
Тудунар чак жок то, ачу өксөйдим.

Комудалым кемнин де жогына эмес,
Корогон сүүшке кородойдым мен.
Конок мында бурулу эмес,
Коркушту буруумды алынадым мен.

Арып-чылаган бойым ого келетем,
Аштаган, акча жок — торт какталган.
Агару эркезиле ол мени жөмөйтөн,
Амадуум ойто ло карыкпай жарыйтан.

Жаан ла ырыс ол мененг некебеген,
Жангыс ла жанымда бол! — деп жайнайтан.
Ачынчызын-алангыжын керек этпейтем,
Ажаруум токтобой, ыраакта кайыйтан.

Тушкан ла ӱйдӱ онон јӱре беретем,
Туйуксыныш јоктон ојто келетем.
А бӱгӱн дезе баштап ла јажына
Айрылыжып јат. Бойы. Меге јарт.

Кандый белен! Чындап та,
Каруузыбай, мында айрылза кайдар?
Кӱптӱрди билгем мен ак-јарыкта,
Је сендий кӱӱркийди кайдан табар?

Ырыс кууган јылу толуктан
Ыраарга кенейте јӱрекке коркушту.
Чыдыраган теермендий телекейге, чындаптан,
Чыгара базарга јангыскан коркушту.

Кечеги кӱӱлеген јӱрӱмди ундыттан
Керектӱ эм табылбас, байла.
Тӱжимде чымчып-чымылдайтан
Улӱӱм кыйнадыш эмтири, јайла.

КОКУРЛУ ЈАСКЫ МОТИВ

Јаскы чөлдө коолдор,
Ол коолдордо суучактар,
Јазап оорды тыңдазан,
Јаскы жангарлар коркураар.

Јаскы чөлдө тракторлор,
Јанында уулдар жүргүлеер.
Јаланбыла басканда,
Јараш кожондор угулар.

Көл жакалай бир журтта
Көзи чаңкыр кыс жүрер.
Көзи чаңкыр көөркийге
Тракторист уул кожондоор.

Јажыл јастың келгенин,
Јаңы чүмин кийгенин,
Јаражай болгон ол кыска

Чечектерин бергенин
Јаш жүректен тракторист
Јайналганду кожондоор.

Ару кейле бу кожон
Алтын-сарының үиндий
Јалаңдарла јайылар,
Јас үиндий угулар.

Је көл жакалай барган кыска,
Көк-чаңкыр көстү кыска
Јалаңдардан бу кожон
Јайылып учуп эм јетпес.

Јаш жүрегин түйметпес,
Сүүш одын күүдүрбес.
Јаан сүүштин јиит кожонгын
Јаңыс көөркий кыс укпас.

ДЕНИС ПАНОВ ЈУРТ ТӨЗӨГӨНИ

(Паново јурт керегинде поэмадан)

Он сегизинчи чакта бу керек
 Алтайдыг чөлинде болгон.
 Денис Панов деп өбөкөм
 Жоруктан жанып жаткан.
 Денис — күлүк ле јит эр
 Каторгадаг качкан,
 Алыс-алаа јер таап,
 Тура тудуп јуртаган.
 Жанып јада бир хутордон
 Суу сурап, ичкен.
 Суу берген сыган кыс
 Јиитке жылу күлүмзиренген.
 Туйук сагалду орус уул
 Јүрегин таппай калган:
 Оттый изү көстөрдин
 Илбүзине туттурган.
 Ох, кара тундий чачтар —
 Сыган шүүштин олјозы,
 Кара көстөрди бактырган
 Октөм уулдын омогы.
 Ах, карагайлар өзөгиле
 Карагайлар жылбырайт.
 Камыштар көлди жакалай
 Кандый да жажытты
 шымырайт.
 Сериптий ай көдүрлип,
 Тенериден караган.
 Сары уул:— Рада!— деп,
 Кара кыс:— Денис!— деп
 шымыраган.
 Ай карангуй тун келген,

Аттар тибирти угулган.
 Денистин алаа журтына
 Сүүшкендер учурткан.
 Качкындардын јолын
 Жарыдып жылдыс айтпас.
 Јаш сүүшти жажырып,
 Јаландар бир унчукпас.
 Узак јол түгенип,
 Јарда тура турган.
 Јиит келинди уткып,
 Көзиөктөри каткырган.
 Сегис көзиөктү тура —
 Ус колдордын керези.
 Денистин эжи Рада —
 Бу туранын ээзи.
 Бир күн турадаг
 Уулчактын үни угулган.
 Сүүнгенинег јиит ада
 Ломды ээй туткан.
 Јиит биле ырызына
 Филип Панов деп уул өзөт.
 Адазындый ийделү,
 Энезиндий курч јүрет.
 Денис Пановты эбире
 Туралар јаныдан тудулат,
 Кыстар кижиге барып,
 Уулдар айылду болот.
 Пановтордон башталган
 Паново јурт турат.
 Пандар эмес, крестьяндар —
 Чыйрак улус јуртайт.

КУУЧЫНДАР ЛА ОЧЕРКТЕР

КУУГЕЙ ТӨЛӨСӨ

КҮСКИ ЈАЛБЫРАКТАР

(Повестытег алган үзүк)

«...Јүрүмнүн жолун мантадып өдөрү
Јүгүрүк аттарды мен бүгүн жеккем
Копту жүрүмнөң коркыбай, эку
Кожо мантадып жүрө берелик...»

(Л. В. Кокышев)

«...Качан да сананып туратам: эмди де өйлөр көп, эмди де жүрүмүм алдымда, бу тонуп калган ойдун түнөй ле ойгозорум, агына-көгине түнөй ле чыгарым. Же бу амадаган амадуума чыкпазам, мен — мен эмезим. Же көрүп ле туругар. Јаңыс ла, жаңыс ла бир эмеш ой керек. Бу тенгис кептү жүрүмнүн тымык жарадына жобожып, болорзынып отурап күүним жок. Күүним де жок эмес, а кижин анайда жүрүп болбос деп, кажы ла кижин айдар. А эмди ол өкпөөриген өйлөр, чөрчөк кептү күүн-санаа кайда?!.. Айландыра тымык-тымык. Ол ло тегери, ол ло туулар. Јас келгенде, жажыл күүктин үнине бир сүүнедим. Күс келгенде, турналардын куркулдаганын угуп, кайран өйлөр өдүп јат деп, бир ачынадым. А јаш тужымда жүткиген јараш күүн-санаам кайда, амадаган амадуум эдетен ижим, жүретен жүрүмүм?..

Јүрүм, жүрүм — агын суу. Агынынла кожо апарып ла јадын, апарып ла јадын. Кечеги ле өкпөөриген, сонуркаган немеге бүгүн та не сооп каладын, жүрегим? Шыра да, ырыс та сего айылдап келгежин, сен экилезин та не түнөй уткыйдын, жүрегим?

...Качан да сананып туратам: меге эмди жүк ле јирме јаш, эмди јирме јыл өтсө, төртөн јашту болорым. Бу өдүп јаткан ойдун та карузын сананарым, та ачынып сананарым...

А эмди дезе төртөн эмес, а бежен јашка јууктай бердим. А нени эткем? Кандый чырайлу-башту болуп калдым? Мыны канайып јартаарым, кемге айдарым, кемнен сураарым?... Јүрүм, жүрүм — агын суу. Мени тымык жарадынга качан чыгара таштаарын...»

Себи-Оозына машина сақып, Урмат мынайда сананып отурганча, та канча машина өткөн, ол бойы да сеспей калды. База ла көрсө, күн

туку талтүшке једип бараткан эмтир. Көзин јумган айас сананган сагы-
жы, эмди отурган болчок тажынан өрө лө турарда, кенетке ле кайыла
бергендий, јок болуп калды. Је отурган болчок таштын јанында он беш
кире «Север» папиростын учтары, киж и тилиле эрмектенип билетен
болзо, Урмат нени сананганын ончозын тоолоп берер эди. Урмат эмди
ары-бери баскындап, кетешкени јангыс — јол болды. Кер-мар јолды өрө
машина карандап көрүнгенде ле, ол эскирип бараткан торбычка-
нын ийнин ажыра чачып, колды өрө көдүрер ле, је ончозы ла темей —
шоферлор алгылабас. Эмди ол шылпык торбычказын јолдын кырына
өскүзиретире таштап ийеле, катап ла байагы болчок тажынын үстинде
табылу танкылап отурды. Урматты тапту ыраагынан көргөн киж и:
чирик төнөшкө от камызып койгон деп бодоор эди. Селгени јогынан ыш
буркурап ла јат, буркурап ла јат. А Урмат өббөн ыш өткүре бирде
күнге кылчас эдет, бирде—кара јолго. Ол јаантайын ла мынайда сакыл-
тала күндер өткүреринин бажында көстөринин алды јаар канча
түмен чырыштар јолдогон. А ол чырыштарда канча кире киж и билбес
јажыттар: ачу-корон до, јайыла берген јараш санаалар да, кокур-
каткы да — бастыразы кожулып, булгалып, чейилип калган. Јартап
айтса, Урмат өббөн бу јүрүмнин толкузына сабадып, тыг элеп,
эскирип калган. Эмди бежен јашка једип барадарда, ол бастыра немеге
јөпсинип, тымып, јобожып калган ошкош. «А киж и јүрүмнinin учына
етире ненин учун бир кеминде јүрүп болбос. Мында кем бурулу? Ой
бө, јүрүм бе, айса мен бойым уйанзымак болуп бүткөм бе?» Шак бу су-
рактарга туйуктадала, Урмат өббөн база ла ал-сагышка түже берди.

«...А чындап та, ол ненин учун андый? Бу суракка каруу берип
албай отурган улустарды мен бойымнын јүрүмимде база көп лө катап
көргөм. Акту јерге каралаткан киж и бу суракка каруу берип албазы-
на — мен јөп. А бир чын ла керек эделе, бу суракка каруу берери арай
күчке келижер. Айса болзо, јүрүмде тургускан ээжилер андый эмес?
Јартап айтса, менин күўнимле, санаамла эмес? Онын учун мен күўн-
санаама једип албай јадырым, а?... Чындап та, мында ой бө, јүрүм бе,
айса мен бойым бурулу ба?... Айса болзо, кижинин салымы бир ле
болор-болбос учуралдан улам башталып, кубулып, өскөлөнип јат?
А менин јүрүмим ол ло бир учурал эмес болзо, сүрекеј јакшы болор
эди. Чындап та, ол ло бир учурал эмес болзо... Откөнин канайып бурып
алатан эди. Эх, таг эдин ји, база бир 100—200 јылдын бажында киж и
ойто туруп келетен јайалталу болзо кайдар, ол тужында мынын басты-
разынын аай-төбөине чыгып көрөр эди. Ол тужында баламнын бала-
зынын балазына, та онын арјанындагы үйеге барып јолугыжып, мын-
дый-мындыј кижинин балдарын билереер бе деп сураган киж и. Ончо-
ны ла таныш эмес улустар болор, ой дө, јадын-јүрүм де өскөлөнип
калар. Јок, ол до, онын да бери јанындагызы керек јок. Меге бүгүнги
де јүрүм, бүгүнги ле таныш улустар болзын, бу ла Алтайым болзын...

Айса болзо, жүрүм бойынын жажыттузыла, түрген танытпазыла, ырыс деп неме колго белең кирбезиле, амаду деп немеге белең једип албазыла јараш ла улу? А бис бойыстың неме керексибезибисле, бодубысла жүрүмге кыйнадып јадыбыс? Олордың тоозына мен бойым база кирижип јаткан кижилер болорым ба?! Јок-јок, ол ло бир учурал эмес болзо...

Урмат өбөөн сананган сагыжының учына једип албай, эмди көзин чек јумуп, отура берди...

Ол мынайда ла сагыжының учына једип албай салала, тың үшкүрген айас, көзин ачып, эмди легковойго кайра јадып алган, күлүмзиренген айас Чалчышевке болды:

— Акыр, база бир эмеш ыштап ийерге, ол жоон немегерден кордоор. Айла удабастаң түжеткен ой једе берген ошкош. Бистин јердин тракторына ла учурайтан болзом, је тең анан ары јыргап барбай. Бир 3 салковой 92-нин «көк биледин» садып алган кижилер. Эмезе бир салковой алтанның ба, сегизининг бе «кызыл биледин» садып алзам — керек бышкан деп айтпай. Амырап жүрген кижилер бир аай тапту амырап алар керек, тыштанып, чөлөөркөп алар керек. А мааларга-меелерге јеткен кийинде, андый јыргал кайдаң келер. «Ай ла ай, уй ла уй». Будақла обырлаш, јетпей қалзаң, кийининг ары түкүрүш, амтаны јаман сөстөрлө айткылаш. Ол немелер тең артыгыңча, артыгыңча. Тешиге толо болор. Ол кой деп неме кижидий тилдү-башту болгон болзо, тең бир кезиги мени јаргыга да берер эди. Көктин ойинде бир јелгиндери бар. А кажы барарың, торсыгың бууп жадың. Јееринкейлери бар. Жоон кендирди кадала, теменеле тумчугынаң өткүрө сайып, кураанның мойнына буулап сал жадың. Чеденчилери бар. Олөндү чеденге кирбезин деп, кандый бир үкпекке коно «түрмелеп» сал жадың. Сайактары бар. Бир јаан күзүннинг ичине база бир јудрук кире болгодый темир буулап сал жадың. Јартап айтса, кижилер бу жүрүминде неңи этпей турган. Нени көрбөй турган деер. Онын учун кезик-кезикте андый немелерди ончозын сананып келзең, тең «ийт-татай» деер күününг келер... Је койдың ижилер тең талдама дейтен эмей. Је бот, ол уй-мал, эмезе бу бир трактористтерди көрзөм. Чын-чын, трактористтерди ле кайкаарым. Бастыра сүркүш, балкаш, ыт-тал. Тең олордың эмегендери олорго канайып чыдажат болбогой. Кожо уйуктагылаар...

— Ол бастыразы жүрүм эмей база. Оны, слердин айдышла болзо, «ийт-татай!» деп канай јамандаар. Айдарда, мениң аймактагы албаты-шинжүнинг јааны болуп иштеп турганым база келишпес. Кажызын ла барып шиндеп, ченеп көрөргө келижип јат. А кижилер шинжү тужында неңи көрбөй јат?.. Айса болзо, жүрүм андый, колынып-телинип қалганыла јараш, јакшы болор бо, а? — деп, эмди Чалчышев Урмат өбөөн јаар кайра бурылып алган отурды.

— О-о, мен андый сөстөргө каруу берип билер болзом, мен тең туку

кайда отурбай! Менийиле болзо, мениг шүүлтемле болзо, анайда этсе, мынайда этсе, андый болотон учурлу, мындый болотон учурлу деп, ус сабар чычандап жүрбей. Андый иште иштеп турган болзом, мен керек десе кажы өйдө, кандый жерде канайда базатан, түрген куучундайтан ба, айса араай этире табылу куучундайтан ба... Мен оны ончозын үренип алар эдим. Ол менин бир жаан наукам болор эди. Же бодогор, мен ак чамчадан, кара костюмнаг кийеле, галстуктан тагынала, чала табылу базытла туку кайда да ижиме барып жаткан болойын. А мени бу өйдө эмдиги чилеп кем де: «Эй, өббөн! Урмат өббөн!» — деп јаланнаг кыйгырып албас ине. Же менин качан да «Урмат Бултаевич» болор аргам јок. Оскө иштерди сананзам, ончозы ла күч неме ошкош. Бот койдын ижи, кой кабыратаны... Мен эмди ле бу машинадан чыксам ла, кой кабырып турганымды таныгылап ийер. Бу да кире таныдып жүргеним јакшы... Урматтын мындый сөзинин кийинде Чалчышев кайа да бурылбай, айдаг:

— Слер бодозоор, бойы-бойын өчөнип турган кижн јакшы кижн бе, кандый?.. Бу бис кожо үренип турарыста, канайып куучундажып туратан эдибис? Канайдар, өйлө кожо не ле кубулып, өскөлөнип јат... Чындап, слер ол барала, ол «јаан јердин» эжигин туткан деп табыш угулган. Ол чын ба, кандый? А ненин учун? Мен айла...

— Акыр, акыр! Машинаг тургус! Тискинин кайра тарт! Бистин јердин улустары тургулары ошкош. Кижн трактордон артып калбазын. «Ак-көк, кызыл, борозымак билеттер» де садып алар керек. Уч тогузан экинин чи, эмезе салковой алтаннын, јетеннин... Бистин јерге жүрзеер, айылдап жүргүлегер — деп, Урмат өббөн айдала, јол кечире турган улустар јаар, торбычказын белин ажыра чачып ийген, тайбан-туйбан, чала жүгүрген аяс базып баратты.

Анаг Чалчышев бойнын шоферыла столовыйда чайлап, бу јангылагы ла Урмат өббөн керегинде куучундайт:

— Мен бу өббөнди узак көрбөгөн болгом. А кожо үренгенис. Учннчи курска јетире. Бир аяктан аш та ичип, бир орынга јаба да јадып. Ол бойы ба дезем, јок, ол ло бойы эмес ошкош. А ол бойы эмес пе дезем, јок, ол алдындагы ачык-јарык кылыгынан та не де бар ошкош. Бот, та не де артып калган, чат ла сезип болбодым. Онын учун көп эрмек те сурабай, ол алдындагы өйлөрдн ле сананып, ого ло тундештирип, чат ла неме келишпеди ошкош. Устине сенин көзингче, ол кижини сен билер эмезинг, ого база эп јоксынып.

— А мен бу өббөнди билерим. Бооро Кош-Агаш жүреле, туку Акташтан бери тартып экелдим. Бу ла куучынчы бойы турган. Јангыс ла кезик-кезик өйлөрдө көзин жуурала, та нени сананатан? Эрмек суразан, кезикте алаатыйла, отура калар. Кандый да эмеш тенексү бе, кандый.

— Же ол тенексү кижн болбос керек. Ол десе...

Шофер уул Чалчышевтин эрмегин үзе согуп:

Горно-Алтайская
область
Библиотека

— Јок, јок. Эмеш-еш тенексү бар. Је бойоор до бодогор, туку бир алтайда төрөгөнинин төртөн күнине барала, андагы немени карып отурганы, каткыра салып, кейгип, жүзүн-жүүрлөп, шоодып...

Је бот, бу ла жаңылагы ла торбычказын жүктенип алган ошкош эт. Колын өрө көдүрүп алган, машинанын алды дөөн кире бергедий. Саалында тоштор тонуп калганын көрүп, чала адама кубарлаш кижн ошкош. Ойто экү куучындажып барып жадыс.

— Је бу кайдөөн ууланганаар, былар, мындый корон соокто?

— Ой-ой, оны адам айтсын дейтен.

— Тен меелей-эш те јок по?

— Бу бир кудамнын төртөн күнине жүрүп, меелейден болгой, бажымды да арай-кирейден аргада алдым. Тегин де соктыгып-бузулып калган төбөгө болзын, үстине төртөн күн болзын. Качан да көрбөөн төрөгөндөргө до јолуктым, ыйлаштым. Анаң ла бери таяккынын ыжына отурап күүним јок. Кускум келер.

— Төгүде тың болгон болбой кайдар?

— Онызын тен айтпай да.

— Чын, эмдиги өйдө тойын да, төгүзин де ондобозың — түңгей ле той ошкош.

— Онызын тен айтпа да. Кезиги өкөөп, ыйлап јатса, база өскөзн чыгырыжып, кожондошкылап јадар. Анаң калза соғужар, керижер, чукуружар, јулдажар. Мен ол төгүде билинбеечи кижн болуп јада бергем. А эртен тура туруп келер болзом, ме сеге, јап-јаңгы борсук терезн бөрүгим јок.

— Бөрүк — ол базаны дейтен эмей. Бот ол чуркурашка кожо киришкен болзоор, а?

— Тьфүк, мен тен жүрүмимде андый неме билбес кижн. Кер-марда беш-сабарды болчоктоп ийетем, је көзнөктөң шыгалаган чылап, эки сабардын ортозынан үчинчи сабарымды ийде салбадым, андый јерден кижн дөөн шыгалатпадым.

— Айдарда, слер тен талдама дейтен кижн болбойоор, былар?

— Је талдамазын, таштанчызын билбей отурым, бот оион өскө немелерди билерим, је бир де эмеш болзо. Ого — андый немеге уриугып жүрбегем. Оны тен айдарга да болбос неме ине, көбркий.

— А ол не ол андый, айдарга болбос немегер?

— Ол бо? Сеге, јаш кижиге, айса болзо, андый неменин татузын сезерге арай эрте де болор. Је бот сүүниш деп неме чи. Бу ла бу кижн сүүнетен? Бу төгүде мен табы јок сүүнип алдым. А не деп? Ажыра ичпей, јада бергениме. А ажыра тудуп ийген болзом, эртенгизинде бирүзинин көзине көрөринг — эрмек айтпаган. Ичин араай јылый берер. Экинчизинин көзине көр жадың — база бир де сөс јок. Мында керек десе эмеш күлүмзиренип, бир-эки сөс тө айдып ийер аргалу боло беринг. Анаң үчинчизинин көзин ширтеп жадың — тен кыгыс та эдер сөс

жок. Мында тен көөрөп, сүүнип жадыг. Ичиндеги сагыжын сок жагыс: «Куда-ай, карын, карын! Кемле де чуугышпайтырым. Кемди де чукурбайтырым! Бу мен тен, бу мен тен...» Бу сүүниш, бу тен уят эмес пе? Бу кижинин сагыжын бир-бир кижиге билген болзо, ийт-татай! Базып ла жүрерде, кижиге эмей, а ичиндеги сагыжы та кандый? Оны кемде билбес. Ол өскө тала, өскө алтай. Кижинин сагыжын санансам, чек ле уйдын кыптузы ошкош. Ол кыптуларды бирден ле ачып көрзөн, анда не бар эмеш? А не жок деп? Түжине кирбес немелер анда конуп-түнөп жат.

— Айдарда, кижинин сагыжы кыпту ба?

— Эмезе кө-өп жаташ туралар ошкош... Же ол ло төгүдө нени айдышпай жат деер. База ла кижинин уядаы келер немелер. Бу божогон кижиге андый коркушту болгон ло, мындый жакшы, жараш болгон ло. Бир уул ол божогон кижиге коркушту ырысту болгонун куучындады. «Жок, жок, коркуш ырысту кижиге эди. Бис бир катап айусангыттап, мешкелеп жүрелде, бу өббөн ол жандай, мен бу жандай андый кичине-өк кобыны өрө баратканыс. База анча-мынча боло берген кийинде ол жанында аркада кыйгы эмес кыйгы, табыш эмес табыш. Кезик-кезикте тен чыгырып туру ошкош. Байа немеге туттуруп турган кебеделдү. Акыр, бу бого балдарлу айу учураган болбозын эмезе үзегиге илинди бе, айса болзо, ат та төжөнгөн. Чала жалтана берип, чала куйка-бажым жимирт эдип, адымды олдоп-солдоп камчыладым ла. Жедип келзем, не деп? Адын кайыннан буулап салган, бойы дезе бир карара күйүп калган тыттын төзиндеги тайада. Та не деп, не деп эрмектенет ле, үшкүрөт ле. «Бач ла» дейт. «Кудай ла!» дейт.

— Бу не тал-табыш! Мында борсук кийдирип алган ба, не?

— Же тен мыны адыннан түжеле, көрүшсөн? Бу тен чын эмеш пе?

Мен адыннан түжеле, кара жырааны ыргыштап туруп, тыттын төзине жедип барар болзом, бастыра бойы көб, колдорунун сырты бош сыйрылып калган, каны сызылып агып турды. А бойы дезе сыр ла каткыда деп канайып айдар, же кулагына жеде бергедий күлүмзирениште. Чек эрмек айдып болбос, чоколдонуп турар. А не деп? Тыттын көндөйи бастыра айусангыт... Же бот, андый неме учураар ла кижиге учураар. Кижиге аржанынан ырысту болуп жат не, ырысту. Бис экү оны дезе эки атка коштоп алып, бого экелип садар болзо. О-оо, жыргал бис экүнинг база болгон ло. Же тен өлгөн дө эткенин көрзөн, кайкаарын. Улустын таштап-жектеп, көндүрө өдө берген жеринен же ле деген обооны тургузып алган турар...

Бу уул куучындап божогон кийинде база бир, чала жажы жаанан жүрген кижиге куучындады. Ол кижинин куучынын мен эмеш алан кайкап уктым. Та бойы керегинде, та ол жада калган кижиге керегинде: — Таай, бош деп неме жок не. Бу ла керектер. Бу ла улустар. А кажы барарын: кезик чаазынга кол салар керек. А менин колым-будым жок ол чаазын база керек бүдүрүп албас. Печать керек, телефон кайда.

Онын үстине бу жаандар келер, оны уткыр керек. Хозяйствоны көрөр керек. А хозяйствоны, бистин хозяйствоны, бойлороор билереер ине: ээ деп неме жок, баш деп неме жок. Бу былтыр ла күскиде келерге бу ла жазанып, «Волгамды» эжикке экелип алган болгом. А не деп? Жуун. Онын кийнинде бу кышкары база ла «Волгамды» эжик алдына таа туура тургузып салгам. Керек десе нек-сак немелеримди де машинага кийдиртип салгам. Же бот, бала-баркала жакшылажып, атанарга чыгып ла келзем, почтальон үй кижы ыраактан ла кыйгырат:

— Бу, слерге пакет.

Ачып көрөр болзо, эки жылга шыдар курортко сураган путепкам эмтир. А канайдар, туку Кара Талайдын жаказына учуп, ого жүрүп, ого эмеш тыштанып... Ол бир ресторан-сарастаран дейтен жерлерге тегин ле ойим өткүрдим. Же, төрөгөндөр, эмди мыны канайдар, кемге кому-даар, мыны кайттым деер?! Сок жангыс таайы тирү-канду тужында келип, жолугуп албааны...

Ол өбөөн анайда айдып, чала мыжылактай берди ошкош. Ол до көс чыктап отурганы — тадыра ууртап салганынан аргазын таппай турганы эмтир. Ол кижы онын кийнинде улусты көмөөлөп, жууланып баштаган.

Ол кижинин кийнинен база бир жажы жаанай берген кижы эмеш чын айасту сөс айтты ошкош:

— Бу жангыла ла былардын куучыны чын — бош ой жок дегени. Чын дап та, бош ой бистерде кайдаг келер. Ого-бого ло согулып жүргенчес... бот, көр жадаар ине. Акыр, бу ла жай өтсин, өлгөнниң-эштиң учына желип алайын, же онын кийнинде эмеш жеңилер, эмеш когузай берер, онын кийнинде мен тен... онызын не жартаар. Же бот, жай өтти, ойто күс. Акыр, бу ла күсти өткүрүп алайын, бастыра немелерди жуунадып алзам, же онын кийнинде, мен тен уу! Же бот, күс өткөн, узун мойынду кыш. А кышкыда десе калганчы ла катап сөзин айдынып жадын: бу ла кышты чыгып алайын, же онын кийнинде мен тен... Же бот, мынайда ла ой-лөр, жылдар өдүп жат, а эткен неме десе... Же оны канайып айдар, кемге комудаар? Айса, жүрүм дегени бу ба? А жүрүм бу ончозы бу дейин дезем, кижы көлөсө кептү болуп кубула беретени арай ичке келишпей жат. Эх, канчийан, канчийан! Тырмактын каразына да турбас немелерге болуп, кайран жүрүмүң! Бой-бойыла жолугужып та болбой...

Бот ол өбөөн меге жолугуп, нени куучындабаган деер! Эмеш тутаксымак кижы ошкош деп сес калгам. Андый күч өйдө бойынын төрөгөндөрүн жамандап отуратаны ол сырагай да талдама неме эмес болбой.

— Же мен Урмат өбөөнниң жаманын-жакшызын билбезим. Андый-мындый деп айдар аргам база жок. А ол үч жыл кожо үрнеристе, кем ле жок деп билдиретен. Жаш тужында кижы жараш та, жакшы да болуп жат ине. Жаандаган сайын, өскөн сайын үзе неме кубулып жат. Оны неге тун-

дезе, јакшы болор. Јарт этире айткажын, бистер бу ла чыгып, кургап јаткан блонгѳ, агашка тўгей ине. А ол агашка, блонгѳ тўгей болзобыс, бис блонг лѳ чилеп, јўрўмнинг ле ойдинг јаманын да, јакшызын да кѳргѳнис...

Бу ла Урмат ѳбѳн ол «јаан јердин» эжигин ачардын алдында кандый омок-јимек уул болгон. Бис ол тужында бастырабыс ла бойдондор. Энир ле кирзе, куучыныс јангыс ла кыстар керегинде. А Урматка ол тужында улай ла ўйинег письмолор келер. Ол до улай ла письмолор бичип, кайа кѳрўп алган отуратан. Је бир катап бис ончобыс ла ўредўге барарыста, јангыс Урмат барбаан. Занятелиер божогон кийнинде келзе-бис, орыннын ўстинде записка јадыры. «Јакшы ўренигер, најылар, мен јан јадым. Байла, ўренер аргам јок болор. Ачынбагар, тарынбагар. Кезик-кезик ойлѳрдѳ, эп јок сѳс тѳ айдылган болзо, оны ундып салаар. Соондо, јайгыда тушташсас, мен ончозын слерге јажырбай айдып берерим. А эмди дезе оны јартаар аргам јок. Бойым кѳзимле кѳрѳйин деп...» Је бот, бу ла. Онын кийнинде мен ого кажы бирде база јолугып тура-там, је бўгўнгизи чилеп, јуук отурып куучындашпадыс. Бўгўнги куучын-ды база куучын деер бе? Андый кижиге кезем сѳс айдарга кижиде адыр-кай да берер. Онын учун чала јултаартып ла, ыраагынан суразам да, чала «тискинди» туура согуп туру не. Јангы ла кѳрдин не. «Сен ол кижини чын аткан ба, айса улустын кобы ба?» деп канайып сураарын. Эп јоксыныш ла кѳп болды. Андый-мындый кижиде болзо, кату да эти-ре сураар эдим. А бу Урматка мен кезем этире айдар аргам јок. Бис ол ўренип турарыста, Урмат талдама дейтендердин бирўзи болгон. Кычыр-баган ла бичиги јокко јуук. Сураган сурагына да тѳп шўўлте айдар. Андый кижини бойын да билбезинг — тооп ло сўй береринг...

Је онын эткен керегин мен учы-бажын угуп јўргем. Ол ўйине, Айанага, ойто јанган кижиде болтыр. А не јанган деп? А улустын кобы нени этпес, неге ийде салбас. Бот ол ого бўделе, учы-учында јеткер эдип салган.

Менин укканымла болзо, ол мындый болгон эмтир...

Чалчышев мынайда куучынын баштаарга ла јўргенче, столовойда јакару кептў табыш чыкты:

— Бистинг перерибис, ажанганаар чыккылагар.

Чалчышев бѳрўгин кийип јадып:

— Је, ол керегинде бойсын. Кўн де туку јўгўрўгине једе берген эмтир. Устине сўргўлеп јаткан да. Јолой до калыражып барбай база.

ОТПУСКАГА БАРАДЫП...

Маткачаков Моткочок Баткачакович отпускага чыккан. Эмди энезинин айлы дөбөн, чыккан-өскөн алтайы дөбөн айылдап барат. Бу өбөөннүн бого сүүнүп, көкип баратканын бичибезе торт: ич те жаны, тыш та жаны амырайдым, сайрайдым, күндүлөдөдүм-күрөөлөдөдүм деп койгон кижилер. Сары будугу жалтыраган жап-жаңы «ГАЗ-69» машина оны амадаган жерине, жаан ла болзо, эки частан жетирип койор. Ол журттын улузы, анчадала башкараачы ишчилери, Маткачаков Моткочок Баткачакович келгенин көрсө, та канайда, та канайда бербегей. Та канча кой сойылбагай, та канча короюн урулбагай. Же Маткачаков Моткочок Баткачакович журтка бир ле конок, жамызы жабыс немелердин күндүзүн керексиз, эртезинде ле тагда койдо жаткан энезинин айлына жеди, амырап алала, онок андаар. Журттын башкараачыларын эң жакшы адынды миндир, эң андык жерлеринди көргүс деер. А карабин ондо бар. Сүрөкөй чечен карабин дешкен, аай-коой жок баалу дешкен — Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин ишчилери оны та кайда да таап, ченегилеп көрбө, экелгилеген. А патрондорду — адып тууспас.

Жаңыс ла эмеш эп жок неме — бу Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин отуруп алган «ГАЗ-69» машина. Ол керексиз болзо, — же жаан иштү кижиде кандый арга жок деер — жаңы чыгып турган жап-жаңы «Волгала» да мантадып жедер эди. Же Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин койдо жадып турган энезине жедерге жол коомой. Мыны улус бойлору да ондоор болбой...

Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин бу жүрүмине комуудаар ла шылтагы жок. Городтогы төс турада, кичинекей те болзо, же алдынан кабинет те жедишкен, улус күйүнгөдүй квартира да алынган, су-кадыгы да жакшы, жаан карыгалак та. Эмегени өскө дө бааланып-чууланып калган а курсак жазагы... Керек десе эмдиги өйдө бааланып-чууланып калган эг деп немези жокко до аскан курсагынан айрылып болбозор...

Батаа, бу Алтай база жараш ла жер! Удура ачылып, жединжиб алала, кижилер жаар чурагылап келип тургандый жыштардан, айлана согуш боомдордон, иримделип жаткан кебис-жалаңдардан, солонгы сынду туу-

лардан тўжине де кўс албаска кем жок. Же эмди де кўрзёбр: туку чыт ла эткен арал туру, аралга коштой жапаш жагарат, жапаштын эжигинде ыш кўгөрёт, ышты айландыра кызандажып, чамчазы жок улус отуру. Жаан ыраак жокто чеден, чеденде аттар, ат туткан кызандаган улус, волейбол ойноор площадка, анда база ла кызандаган, калыган улус. Бу, јарт ла, өлөн ижинин бригадазы болор. «Өлөн ижинин бригадазы»... — бу сөстөрдөн Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин јүреги сыстап, ол јакшызынып, көстөрин јумуп ийип калды... Јаш тужында јүрген ле бригада эмей, өлөн — эдилген ле иш эмей... Же не болбогон деер: кўннин кос алдына каардырып, кабырга кайышканча өлөн айрууштап, аай-коой жок багырганча чабыш, јарыжыш, айдын энгирлер, оттын јанында чөрчөк, баштапкы сүүш... Же бир катап Моткочок бугул тартып јүрерде, ады јескинген. Момоннын ичегенин ойо базала, адынын буды сынган. Бач, ол ат учун бригадир Моткочокты арай ла болзо өлтүрбеген жок по. Јагыс уйын айрыыр да деген...

Моткочок Баткачакович көстөрин ачып, алтын чазы јаар кылчас этти. Төрт час он беш минут. «Бу кайткан улус? — деп, ол ачына бергени билбей де калды. — Төрт час он беш минут!.. Эмдиге ажанганча ба?! Бу неге јараар неме?! А сводка аайынча, совхозто өлөн ижи жылбай турган. План талортозына да јетпеген... Мынайып иштете, мындыј болбой а... Јаандар, бригадирлер нени эткилеп турган, нени көргилеп турган?! Мыны ай-уй деп јакарып койзо кайдар. Отпускатагызы керек пе... Иш — ол качан да иш... Кийинде Иван Иванович туштаза, мен бригадаларда болгом деер. Олорды ишке көдүргем деп айдар. Бу Иван Ивановичке јараар эмес пе?.. А аймактын башкараачыларына бу мындыј једикпести тургуза јоголтоор деп јакару берер.

— Кажы, туку бригаданы көрүп ийели — деп, Маткачаков Моткочок Баткачакович шоферго кылчас этти.

Шофер сөс тө айтпай, јолдон чыгып, оду јаар ууланды.

Моткочок Баткачакович машиназынан чыгып келзе, кем келген эмеш деп сонуркажып, улустын көп сабазы јангыс јерге јуула туруп ийди. Улус та эмес, а балдар эмтир. Школдын үренчиктери. Тоолу ла јаан улус туру. Олор эмди кедери тайгада, машина-трактордо, стогометтордо болбайсын. Балдар ончозы ла чамчачан, кўнге көмүртигилеп калган. Бу та Алтай, та Африка?.. Улустын көстөри ончозы ла Маткачаков Моткочок Баткачаковичте. Же Моткочок Баткачаковичте олордон бир де эмеш јалтанар, эп јоксынар учуры жок. Чамча ап-апагаш, штан уютгалып калган, ботинкалар јалтыражып јат. Ойнодо ол сыны да коо кижиле, балтырларду да кижиле. Јагыс ла ич эмеш чербейип келеткен. Же андый да болзо, Моткочок Баткачакович эмди ле айрууш туткажын, олордын кемизинен де артпас.

Маткачаков Моткочок Баткачакович јарындарын табылу јайкап, улус јаар базып келди.

— Эзедер бе, нөкөрлөр!— деп кол жаңыды.
— Жакшылар — дежип, тоолу ла улус унчукты.
— Кем мында бригадир?— деп, Моткочок Баткачакович улусты кезе көрди.

— Туку отуры — деп, кап-кара быжыраш чачту уулчак оттыг жанында газет кычырып жаткан сары-күргүл кижидөн кол уулады. Онон та уйалган, та канайткан — секирип-секирип, улустын ары жаны дөн жүгүрө берди.

— Слер бригадир бе?— деп, Маткачаков Моткочок Баткачакович байагы сары-күргүл кижинин үсти орто келди.

— Эйе — дейле, кижиде бажын кекиди, жаагына конорго турган көгөндү үркитти, же газединен көс албады.

— Бригадир болзогор, иштин распорядогын меге айдып беригер.
— А слер кем андый? — деп, кижиде жаагына коно берген көгөндү былча тажып, газедин туура салып сурады.

— Мен областной ишчи — Маткачаков Моткочок Баткачакович Бригада обедтин кийнинде канча часта ишке чыгар учурлу? Слер меге айдып беригер.

— Төрт часта.

— А эмди канча час?

— Эй, Чырчыш, анда бу жылныкты көр!— деп, бригадир жапаш дөн кол уулады.

— Уч час бир мийнут эмтир! — деп, жапаштан үй кижинин үни угулды. — Тьфүк, төгүн эмтир, төгүн эмтир! Кумпаткан таңма топ калтыр. Забажитаайын ла дегем, забажитабайтырым ине-е!

— Эмди төрт час бирме алты минут — деп, Моткочок Баткачакович бригадирге алтын чазын көргүсти. — Төрт час бирме алты минут! Уктыгар ба? Иштин распорядогын-ээжизин нениг учун үзүп турганаар, а? Бу неге де жарабас! Ишти мынайда башкаар ба? Ады-жолыгар кем? Бичип аларым. Совхозтын дирекциязына жетиру этпегенче болбос эмтирим.

Бригадир өрө турды. Кактанды. Тыс та унчукпайт. Мойны салактап, жүзи оңо берди.

— Мен кемнен сурап турум? Айтсаар дейдим!

— Э... казан... көчө азатан казан... — деп, бригадирдин оозы жаңы ачылды.

— Казан?! Кандый казан? Бу слер эзирик болороор бо?

— Көчө азаткан казан ойылган. Онын учун көчө орой кайнаган. Туку Калчак туштагы казан... Көрмөс качажып... Бу кашамар эмеен анаар ла кыр турган да.

— М-м, андый ба? Ады-жолыгар кем дейдим. Слер...

— Тьфүк, ол казанды мен билбей, билбей — деп, кату учуктый каддып-какшап калган өбөөн куучынга киришти. Кажы ла бригада мын-

дый каргандар жок болбойтон. Олор таскага тал кезер ле, кашамарга одын экелип берер ле, жапаш жазагылаар ла.— Мен билбей, балам, билбей. Ол туку каммуна туштаг бери биске курсак кайнаткан ине. А оноң озо бу ла мен ол казанга Жоон-Четте Мөңкү байга аракы азып тура-там. Оттоң түшпейтен казан ол. Э, а бу бир...

— Казан — ол объективный шылтак эмес — деп, Моткочок Баткачакович карганды токтодып ийди.— Мында...

— Эй, Чырчы-ыш! — деп, бу тушта бригадир кенете кыйгырып ийди.— Ка, бу кижиге көчө экелеер!.. Солун киж, отураар, отураар... Казан ойылган да... — деп, житкезин тырмады.

Казан азаачы эмеген сабат тудунганча, жапаштан чыгып, бери жүгү-рип келди. Жаан киж келген эмтир деп сезеле, көчөни өнөтийин белетеп алган эмеген ошкош. Сабаттан бүдүн төнмөктин учы сарбайат.

— Жок, жок! Мында аштап-суузап келген киж жок — деп, Маткачаков Моткочок Баткачакович мойноп ийди.— Ишти нениң учун коомой башкарып турганаар? Казан — ол объективный шылтак эмес деп, база такып айдып турум. Мында бурулу киж слер — субъект — деп, ол бригадир дөбн кол уулады.

Бригадир жүзи кызарып, бастыра бойы тыркырай берди.

— Мен... — деп, ол эрди тартылгакшып унчукты.— Мен — суби-жек?!.. Городтын шуйлыгы?!. Мен... Сен айса...

Бу ла тушта кенете мылтык жырс эдип калды. Улус чочып, багыры-жып ийди. Ончолоры мылтык адылган јер јаар бурылды. А мылтык «ГАЗ-69» машинада адылган. Машинаның үстинде ыш, а көлөсөзине коштой кер ат, көксинен кан үрүп, јаш өлөңди јулдай тееп, тепкиле-нип јатты.

Машинадан көзи аякча болуп калган уулчак чыгып келди. Байа-гы ла кап-кара быјыраш чачту уулчак эмтир. Колында Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин карабини.

— Мылтыгын чач, чач! — дежип, улус кыйгырышты.

Уулчак мылтыкты туура салып ийеле, буды бокурылып, отура бер-ди. Улус уулчакты чундагылап ийди.

— Бу не болгон?

— Бу не аттын?

— Окту деп бодобогом, бодобо-ом! — деп, уулчак ыйлай берди. Арык, сырсак уулчак. Бежинчи бе айса алтымчы ла ба класста үренип турган киж болгодый.— Билбегем, билбе-ем! Ы, ы-ы, кайран адым, кайран адым — деп, текпиленип јаткан ат дөбн болды. Је улус оны тут-кулап алды.

Маткачаков Моткочок Баткачаковичтин шоферы аралдан јангы чыгып келди. Ол ого кирип, жүзин јунган эмтир.

Бу тушта та кайдан да чалканчак јулуп алган, байа куучынга ки-ришкен карган жүгүрип келди.

— Машинага не кирген а, учкан? Анда сениг не керегин бар болгон а, учкан?— дөйле, уулчактын жылангаш будын чалканчакла тартырып ийди.

— Жоо-жоо! — деп, уулчак ыйын токтодып ийди.— Турарда ла киргем.

— Мылтыкты не туткан а, учкан?— Чалканчак уулчактын жылангаш жардына шыйт этти.

— Турарда ла, туткам.

— Кер атты шыкаган ба, учкан?— Чалканчак база шыйт этти.

— Шыкагам, шыкагам! Окту деп билбегем, таай, билбегем. Жоо деерде, таай, жоо! — деп, уулчак ойто ыйлай берди.

Маткачаков Моткочок Баткачакович бу мыны ончозын көрүп, не боло бергенин ондоп, же айдар немезин таппай турды.

— Ай, ай! Баланы сокпогор!— деп, бригадир уулчакты бөктөй туруп ийди. Онон Маткачаков Моткочок Баткачаковичке бурылып, кату сурады:

— Карабин слердин бе?

— Эйе — деп, Моткочок Баткачакович, жүзи кызарып, жүк арайданг унчукты.

— Атты төлөөрөөр бө? — Бригадирдин сыны түп-түс, сөстөри жарт. Кайдан байагы бригадир.

— Төлөөрим... Төлөп берерим...

— Уулчактан нени алараар... Жажы жетпес. Суд ажыра төлөөрөөр бө айса тен ак-чек бойыгар ла ба?

— Бойым, бойым! Калак, бу керегинде табыш ла этпегер!

— Тапкан-жөөгөн «аныгарды» сойып береек пе?

— Жок, жок! Слерлер ле жип салыгар.

— Же айса ады-жольмды бичип алыгар — Откочоков Болточок Бошпочокович. Совхозтын бригадири...

Кер ат кыймыктабай барды..

ЧӨЛ ЛӨ ЧӨЛ, ЭЛБЕК ЧӨЙИЛЕТ

(Очерк)

Та ненинг учун андый болбогой, мен бу Кош-Агаш аймакка канча ла катап келип, онын кӧс жетпес чӧлдӧриле жоруктап баратсам, кӧксиме жебрен алтай кайдын күүзи эбелип, кулагыма иле-жарт угулып, ойгонып, жимирип келер.

Оног бу күү менинг эди-каныма табынча жайылып, чӧллӧ шунгыдып бараткан жүс аттын баатыр тибиртине, база та кандый да ӧктӧм лӧ ыраак амадуларга кожо биригип, бир кезекке менинг санаам ӧскӧ ӧй-лӧртӧ лӧ жүрүмге кӧчӧт.

Чӧл лӧ чӧл, элбек чӧйилет. Жебрен жер. Жебрен Алтай. Эбире салкын, ыраакта унчукпас туулар.

Бис бу чӧлдӧр лӧ туулардын ортозынан нени бедреп, кайда барып жаткан улус?

Шак мындый ач-амыр билбес улус керегинде «Алдында сүрүп баратканы жок, кийинде сүрдүргени жок, не токтоныкпай туруг?!» — деп, жаан жаштулар арбаныжатан эди. Же бисти, журналист, писатель улусты, адыл-адылба — орды жангыс. Чын, ӧскӧ канайып та болбозын, ӧскӧ арга жок — салымыс андый.

Эмди база ла барып жадыбыс. А бистин жол-жоругустын алдында амаду жок деп айдарга сыранай келишпес. Бисти үргүлжиге сок жангыс амаду алдырып ла кычырып жат, — ол жакшы улус бедреери.

Эйе, андый, жакшы, солун, жаан күүндү ле жүрүмдү улус бедреп, олорго жолугары. Чындап та, жакшы амаду, жакшы иш дезеер?..

Жакшы кижиге туштаганынан артык — кижиге ӧскӧ кандый ырыс керек? Кижинин сүүнчизи де, солуну да — кижиде! А шак андый, кижини жилбиркедер, бойы да, ӧйи де керегинде көпти айдар улус Кош-Агаш ла ӧскӧ дӧ аймактарда ас эмес.

Чӧл лӧ чӧл, элбек чӧйилет...

Жебреннин салтары ла эмдиги техниканын эн күчтү ийдези мында биригет. Бу мында, бешжылдыктын чолмондоры болуп жарыган көп тоолу озочылдардын ортозында, Исаак Темидович Саблаковтын камыскан

чолмонынын чогынын аңылу жаркыны база бар. Онойдо ок бу элбек чөлдөрдө жай да, жас та — жылдын бастыра төрт ойинин туркунына жайылып жүргөн үүр-үүр койлордын ортозында Исаак Темидович Саблаковтын кичееген койлоры база аңылу.

Койчы-коммунист Исаак Саблаков, чындап та, тегиндү бүткен эр эмес. Сын десе сын — түкү теңериге сүскен! — Сыраңай ла «коо кырлан тумчукту, кош аркадый кабакту» — деп, алтай баатырлар керегинде чөрчөктөрдө айдылганындый.

Бис ого кышкы турлуда — Төн-Тыт деп жерде туштадыс. Исаак Темидовичтин кыштап жаткан жерин мынаар Ондой ло Кан-Оозы аймактардын койчылары көргөн болзо, кайкаар эди. Жок, кайкаар да эмес, баштап тарыйын көрөлө, коркор до эди. Бу бери жабыстай турган аймактардын койчылары кыштуларын чала жик, кобы жерди талдап ла көстөп тудар ине. А Саблаковтын жаткан жери — түкү ле кырдын, куужулдама кырдын сыраңай ла тас колтугында. Кижн бодозо, мында салкынду да, соок то неме ошкош.

— Же өзөктөй турарга жарабас — деп, ол айдат. — Өзөк ичи өткүре терен. Эбнре бийик туулар. Күн тийбей жат. А койго меестү, күнет жер керек.

Онызы да чын болгодый. Оноң ары-бери аярынып, эмеш токунап алала көрзөн, Исаак Темидовичтин талдап алган жери чындап та «сүмелү» жер эмитр. Эки жаны кырлан, шак бу кажаган-чулан тудулган жер чала үчпек, айдык. Эртең тура күннин көзи көрүнип ле келзе, кыйыш жогынаң шак бу турлуны жарыдып ла жылыдып турар.

— Быжылгы сүүнчилеримнин бирүзи — колхозтын башкараачылары бери чыгар жол жазап бергени — деп, Исаак Темидович айдат. — Азында бери кандый ла кошты — кажаган тулар агаштан ала койго жаладар туска жетнре — ончозын жаңыс төөлө чыгарар аргалу болгон. Эмди көрзөгөр дө, мениң чыдал-кадал жок «Москвичим» де бери чыга конуп келген — деп, койчы туразынын жаңында турган автомашиназына кекйт. Оның ээги чала чөйбөк, чырайы кызыл-күрөң. Көстөри төп лө сонуркак.

Исаак Темидовичтин кой кабырып жүргенин мен көрбөгөм. Оның узак жылдарга улай иштеген ижинин ченемелин жаңыс туштажу ажыра билерге де күч. Же бойы куучынчы, кебери курч ла жалакай кижн. Онызы иле билдирет.

— Бүгүн үйим койлоп барган — деп айдала, Исаак Темидович оноң ары жартайт: — Бу бир «сары атты» (онызы сары өңдү автомашина) заводить эдерге артып калдым ине. Кандый бир керекке түргөн-түкей жүрүп келерге тен макалу неме...

— А слердин балдараар канчу?

— Бис Антонина Маныковнала экү он бала чыдадып жадыс. Жаан кызым Горныйда, педучилищеде, быжыл барган...

— Сөөгөөр не кижн эдн?

— Кара-төлөс сөөктү кайракан эднм.

— Көк жарамас, бис карындаштар турбайыс — менин сөөгнм база төлөс.

— Калак ла де, карындажым келерде түлкү де адып койбогом, түк те белетеп койбогом — деп, Исаак Темидович Саблаков кокурлайт. А мен бойымда санандым: «Жеткерлү эр эмтир. Тегиндү эмес. Байа колхозтын парторгы Владимир Күчүкович Сабнн оны кожончы кижн деп, кокур јогынан айткан болгодый».

Төн-Тыттагы турлуда туранын трубазынан көк-чанкыр ыш чор-гыйт. Печкеде чай, пельмен кайнайт. А бистнн куучын, кырдан түшкен шыркырууш суучак чылап, үзүгн јогынан төгүлнп ле јат, төгүлнп агып, өткөн лө келер өйлөрдн ойгозот.

— Мен өскүс өскөн кижн. Бойымнын сок јангыс карындажым бар. Онын ады Совет. База айылду-јуртту, койчы — деп, Исаак јартайт. — Эмегеним Антонина — кыпчак сөөктү кижн. Э-э, эмдн көөркий, балдарымнын энезн, кедерн соокко тонуп јүргн болды ба?! Бу ла бнр «сары атты» заводнть эдер деп!..

Исаак бойынын өбөкөзнн, ага-карындажын, јуунын кату өйлөрнн эске алынат. Онын Толуш деп аказы, 1910 јылда чыккан кижн, јууга барып, божогон эмтир. Ол Толуштын үйн — Федора. Бу јенезн керегнн-де мактулу ла јылу, јалакай сөстөр адарын Исаак ундыбайт.

— Мени, өскүс уулды, чыдаткан да, ншке де үреткен ле таскаткан кижн ол јенем эдн.

Ада-Төрөл учун Улу јуу кемннн көзннн ачу јаш төкпөкөн? Бу јуу-да Толуштаг башка база экн аказы — Јалбакуул ла Јангы турушкан. Сананарга да ачу, — кайра бурылбаган, эбнрнп келнп, Эре-Чуын тел-кемдернн оyto көрөргө келншпеген!

— Је мен бу ла Кош-Агаш аймакта, «Кызыл Мааны» колхозто, Белтир јуртта өскөн, чыдаган кижн — деп, Исаак куучынын үспейт. — Бистнн өбөкөлөрнстн Ондой аймакта Кулады јурттаг таркап келген улус дежет. Анда эмдн де бнр төрөгөннс, байла, ака кижн болбайдар, төлөс сөөктү Ороев Јепншке деп кижн бар. Јолугушпадыс, канайдар, бош бар эмес, нш ле нш...

Саблаков Исаак Темидовичтин кажы ла сөзн чын ла бүдүмјилү угулат. Онын үстнне ол бойынын ижнн ле јүрүмнн темдектеген днев-ннн бнчнп јат. Бу да керек онын солун кижн болгоннн керелейт. Бат бу, көрнгер, онын дневннн мындый сөстөрлө башталып јат. Мен онон бнр де сөс түзетпегем:

«Мен элден ле озо мал ижннде 13 јаштуда 1941 јылдан ала нштеп баштагам. Ол өйлөрдө бистнн јерде уынн фермазы болгон. Бнр јыл бозулар кабыргам. Онон јенеме онын күткен койлорын кабырышкам.

Бу иште 1948 жылдың декабрь айына јетире иштеп, оноң Кызыл Черүге атангам. Сүүнчи — мен Советтиг пограничниги!

Оноң 1952 жылдың јетинчи январында јериме јанып келгем. Төрт лó класс үредүлү киж и мен...»

Чól лó чól, элбек чóлдөр, јаан таскыл туулар. «Бу мынан мал нени отойт не?!» — деп, бого келген солун киж и сананар.

— Бистин бир тутам олõн — слердийнини бир бугулына турар ине — деп, Исаак Темидович каткырат.

Бу да сөстөрдө төгүннини көлөткөзи јок. Мында тойынган малдын эдинин јыды да, амтамы да башка. Кабырганын кадары эки олү, анайда ла илјиреп, кайылып јадар.

«Кызыл-Мааны» колхоз — Кош-Агаш аймакта эн озочыл хозяйстволордын бирүзи. КПСС-тин обкомынын, облысполкомнын ла облсовпрофтын улалып јүрер кызыл маанызы Исаак Темидович ошкош шыраңкай улустын ижин керелеп, бу колхозтын конторазынын үстинде јангыс катап элбиреген эмес. Хозяйствоны Масканов Мантлай Амырович — јебрен кыпчактардан таркаган кызыл-марал эр баштап, оны башкарып, јакшынак јолдорго чыгарат.

— Исаак Саблаков эн талдама койчылардын бирүзи — деп, Мантлай Амырович тегиндү айткан ла бисти онын турлузына ийген эмес. Правлениенин председателинин амадузы јарт. Биске јакшы киж и керек болгон. Андый кижиге ол бисти ийген.

Бат эмди Исаак Темидович 1975 жылдагы ижи керегинде нени бичиген эмеш, көрзөгөр:

«9-чы бешјылдыкты мен үч жыл тогус айга бөдүрүп койдым. 630 јоон малды ла 350 кирези оок малды 100 процентке кичееп алдым. Койдын түгин государственного табыштыратан социалистический обязательствоны ажыра бөдүрүп койдым. Кажы ла кой бажына эки килограмм 955 граммнан түк келишкен. Эчкилерден ноокы тарап алар план база ашкан. Бир эчкиден орто тооло 644 граммнан»...

Чól лó чól, кандый узак чөйлген! Бу мында јаткан улустын да күүни, мен бодозом, шак андый элбек ле ачык-јарык ошкош.

— Исаак Темидович, слерди кожон билер киж и дежет. Онызы чын ба?..

— Койлоп јүрген киж и кожондоп јүрбей — деп, Исаак оморкоп, көзи курчып чыкты. — Бу менин јууган ла бичиген кожондорым — деп, оноң алдыбыска чанкыр кадарлу калын тетрадь экелип салды. — Балдарыма кереес эдип јууп, бичип турбай. Киж и мөңкүлик эмес, олоп көрүп јүрзин...

Исаак Темидовичтин бу сөстөрин бис, писательдер ле журналисттер, сүрекеј јарадып уктыбыс.

Эмди алтай јоннын ортозында «балдарым көрүп јүрзин» деп, кожон до чүмдейтен, ээр-үйген, армакчы-нокто, кејим-токум да јазайтан

улус ас, сүрекей ас... Таң эдин жи, оны мениң алтай јоным сананып,
билип јүретен болзо, ойто орныктыратан болзо, кайдат!

«Балдарым көрүп јүрзин!» — кандый јаан учурлу, кандый јакшы
сөстөр. Улалып барарынын, узакка ундылбазынын белгеzi ле кереези
шак бу кыскачак эрмекте айдылган.

Исаак Темидовичтин кожоны бистинг өйлө, бойынын јүрүмиле
колбулу болгоны сүрекей јилбүлү. Эмди онын чаңкыр тетрадин ачып
көрөлик, не, кандый кожондор бар эмеш. Совет јаң керегинде канайда
кожондоп, кандый сөстөр айдып салган, кычырышкар.

Опшыра темир кайылткан
Отлу да көмүр шылтузы.
Ончо ло бисти башкарган
Ойгор ло Совет шылтузы.
Кашшыра темир кайылткан
Кара да көмүр шылтузы.
Калыкты, бисти башкарган
Кайраан ла Совет шылтузы.

Исаак Темидовичтин јууп алган ла бойы чүмдеген кожондоры
Кош-Агаштын тилиле, онын јүрүмиле сүрекей јуугаш. Ол байагы ла
«балдарым көрүп јүрзин» — деген үйелик шүүлтени кожоны да ажыра
айдат. Бу кожоннын сөстөринде јада калган энези керегинде эрикчел
де бар, јаан учур да салынган:

Энемниң эткен тонынын
Эскизи калгай Алтайга.
Эм ойногоч ойыннын
Экпини калгай Алтайга.

Кой терези тонымнын
Корназы калзын Чаганга.
Коо јараш униминг
Кыгыы калзын јоньма.

Кичинек тужында Исаак өскүс артканы керегинде бис байа айткан-
ныс. Бу јуунын ла чактын кинчектү ле түбектү өйлөринде уулчактын
көксине кемниң де тапкан кожоны шингип, эр-јажына артып калган.
Ол ада ла энениң агару быяанына ла эркезине эриккени:

Ак айастан учкан куш
Ай канады јер сыймаар.
Адабыс бистинг бар эмес,
Ардактап бисти кем сыймаар?

Энемек ле туудан учкан куш
Эки канады јер сыймаар.
Энебис бистинг бар эмес,
Эркелеп бисти кем сыймаар?

Јүрүм кандый — кожон до андый. Исаак Саблаков чыдаган. Черүге барган. Онон келип, узак өйлөргө төрөл колхозында шофер до болуп иштеген. Јиит чагында кем сүүбеген, кем јараш кыстарга каран-туйук көрүп, эки көзиле јайнабаган.

Балтырган бажы бар ачу,
Бар ачудан чайнайдым.
Байагы ла уурем маа ачу,
Бажын ла тозуп јайнайдым.

Көжүне тәзи көр ачу,
Көр ачудан чайнайдым.
Көргөн лә көбркйи маа ачу,
Көс алдына јайнайдым.

Чуй ичинде удур-тедире сөгүш кожондор болуп јат. Оны анчадала эки кижн чечеркежип, бой-бойын сөгүшкенде, угарга јилбүлү. Кем-кемди јенгер. Шак ондый кожоннын бирүзин темдек эдип алып ийелик. Мында иш этпес, «куру тил, куу јаак» дейтен кижн керегинде айдылат:

Чылбыр ла тутпас сологой
Чортыг ла адын минербе,
Чындап ла айтпас келегей
Чортыг ла сөзин айдарба.

Тискин тутпас сологой
Чортыг ла адын минербе.
Тилин ле билбес келегей
Чортыг ла сөзин айдарба.

Мында «чортыг» — дегени орус тилдегедий «көрмөс» — дегени эмес. Оны «нени билер» — деп ченегени, өчөгөни деп ондоор керек. Бу кожондо бир канча теленит сөстөр учурайт. Је керек онызында эмес...

Кандый ла сөстө — кожон до болзын, утка-кокур, кеп-куучын да болзын — ончозында амаду, төс шүүлте бар. Меге анчадала Исаак Саблаковтын кожондорында «Ангын мүүзи түшпезе, Алтайга толо ан турар, албаты тили түс болзо, айылга толу јон болор» деген сөстөри сүрекеј јараган.

Онын јууган ла бичиген кожондоры көп. Мен оморды Туулу Алтайдын история, тил ле литература јанынан научный шингжү өткүрер институтынын фольклор секторына берип ийгем.

Исаак Темиловичтин шак ол «көк тетрадиле» колбой, бис экүнин ортобаста бир мындыј јилбүлү јөптөжү-куучын өткөн.

— Је ал — деп, Исаак Темилович айткан, — јангыс ла колго берип јадым, колдон ойто алатан болзын... Мен оны балдарым көрүп јүрзин деп јуугам...

Көрзөгөр, кандый! Айдарда, бу жөпти бузарга сыраңай да жарабас, кийинде уят та болордон маат жок.

Чөл лө чөл, элбек чөйилет... Бис бу чөллө жоруктап, Исаак Темидович Саблаков деп озочыл койчыга ла коммунистке, жалакай нөкөргө, он баланын адазына, жолукканыска сүүнип јандыбыс. Чындап та, көгүстү ле јилбүлү кижиле!

Алтайга, бу јериме ле јоныма шак мындый чындык уулдар чыдадып койгоны учун быйанду, жалакай болор күүнинг келер. Байла, бүгүнгү өйдө, бистинг элбек ле байлык, јайым, јараш төрөлисте ле јүрүмисте мындый, Исаак Саблаков ошкош јүректү ле иштү улус ас эмес. Јаңыс ла оморды бедреер ле табар, оморго жалакай, керсү болор керек.

Чөл лө чөл, кандый элбек јайылган! Анда, ол түкү оды кызарган турлуда, байла, база ла Исаак Темидович Саблаков ошкош жалакай ла солун кижиле бар болор. Бис омордын да турлузын ундыбаганыс. Айса болзо, эртен-сонзун кырларды ажып, чөл-јаландарды өдүп, ого до једе конуп барарыс: бис — јакшы улус бедреп јадыс. Јакшы, жалакай, јаан јүректү ле керсү күүндү.

Андый улустын бирүзи Исаак Темидович Саблаков болгоны быжу.

ЖАЙЛУГУШТА БОЛГОН ЈУУ-СОГУШ

Жайлугуш Туулу Алтайдын калың жыш жерлеринин бирүзи. Жаан эмес өзөктүн ичи дөбөн кобылардан жарыш эдип түшкөн жалтыркай ару суулар биригип, оноң ары Жайлугуш деп суу болуп адалган. Бу суунун адынан мында куштар жайлайтан жер болгону жарталат.

Жебрен өйлөрдөн бери бу алтай албатынын алу андаган жери болгон.

Бу өзөктүн күнбадыжында турган ажуга чыгып барзан, сүрекей жараш жерлер көрүнөт. Мында, ташту кырлардын ортозында, койу өскөн бүрлү агаштардын аразыла жалтыраган ару ла соок Кадрин деп суу күркүрөп ле шуулап, өзөкти төмөн агып жат. Бу суу, Жайлугуштый өк, көс жетпес бийик, үргүлжиге мөнкү тошторлу кырлардан түшкөн кичинеке суулардан бүткөн.

Мында, быыраш агаштардын аразында, алтайдын андары: сыгын, түргөн манташту эликтер, киштер, тийиндер, агас, кушкулу ла өскөлөри де жайым жүргүлейтен. Мөнүндий ару сууларда чараандар ла өскө дө балыктар толо болгон. Сууларды жакалай жалаңдар жыды жараш жүзүн-жүүр чечектерле бүркөлгөн жадатан. Айландыра турган кырларында кангыл мөштөр, ол мөштөрдин кузугу жаткан албатынын да, андагы ан-куштын да жайым жири тамзык курсагы.

Бу чактын жирменчи жылдарында Жайлугушта Совет жаннан жажынып, Оймонноң качып келген бай кержактар: Бочкаревтор, Атамановтор, Железновтор ло өскөлөри де журтагандар.

Бир канча жылдар өктөн кийинде Жайлугуштын жалаңында туралар көптөл, тузаланатан жерлер жедишпей барган. Кезик кержактар телкем жерлер бедреп, суу жакалай жалаң жерлерге көчкөндөр. Кадрин суунун төмөңги агынынын жарадындагы акка Силантий ле Мефодий Атамановтор келип, журтай бергендер. Кыргысту деп жерге Иуда Железновтын билези көчүп келген. Мында азында анчылар жадатан жер болгон. Жайлугуштын бойында Меркуха Бочкарев, Фома Железнов ло өскөлөри де жеезелип журтай бергендер.

Шак мынайда Жайлугуштын ла Кадрининг жакшы деген жерлери Оймонноң качып келген бай кержактардын уйазы боло берген. Оноң

улам алтай ангчыларга бу јерлерге келип, азыйдагыдый јайым андаар ла малдаар арга јок боло берген. Олорды кажы ла алтамнын бажында кержактар ажындыра белетеген јеткер сакып турган.

Оймоннын качкындары јаны јерлерде јайым ла јакшы јада бердилер. Кажы ла биле јүстер тоолу койлорлу, үүр саар уйларлу ла айгырлу, жылкыларлу боло бергендер. Олор аш, кендир, күдели ле маала ажын өскүрип, адару тударын баштадылар.

Кержактар тегин улустаң туура болорго, олордын «шакпыртту» керектерине киришпеске, бойларынын байлык ла јайым јүрүмин өскө улуска көргүспеске тургандар. Олор јангыс ла бойларынын башкараачыларына баштадып, кандый да башка бөлүнти болуп јада бергендер. Бир жылдын ичинде башкараачылардаң кажы бир кижии аймактын төс јуртына атанып, анан керектү немелерди: тус, серенке ле өскө дө немелерди садып алала, атка коштоп тартып экелетен. Мындый јүрүмдү кержактар кандый да калан төлөөрин билбегендер.

Јирме тогус жылдын јайы каан болгон. Олөң ижи эрте башталып, Петровтын күнине јетире көп кобыларда јараш јытту көк өлөңнинг обоолоры чөйбөйө тура берген. Аш кезер иш база јакшы өтті. Аш жунадылган кийинде, кержактар күстинг јаан байрамына — Покровка белетенип алдылар.

Ол байрамда Бочкаревторго айылдаштары јуулгылап келди. Ашкурсакты јип, медовуханы тадыра ичкен соңында, олордын тал-табыжы тыңгы берди.

— Кандый да колхозтор табылган дежет — деп, Фома Железнов кимирендди. — Бу күндерде Купчегенде ле Хабаровкада бастыра крестьяндардын малын айрып алала, бойлорын бириктирип иштедерин баштаган деп кандый да алтай ангчы калырап турган.

— Мал неме беди! Эмегендерди де текши эдетен дежет — деп, Меркушка јөмөди. — Мениң азыйдаң бери најым Сапроктын айдыжыла болзо, Хабаровкада јаткан өбөгөндөр малын бириктирерге ыйлажа-ыйлажа айдагылап јаткан эмтир.

— Кудай јок јадатан өй келип јаткан эмтир — деп, бир эмеген јара киришти. — Кудай улуска килинчектери учун јаан кыйын ийер деп бичикте айдылган. Андый кыйын кажы ла кижиге оның эткен килинчегине келиштире болор.

Кандый да керек болуп јатса, азыйдагы јанжыккан јадын-јүрүм учун кыйа баспай тартыжар болуп эрмектежип алала, айылчылар таркап јандылар. Јайлугушка туура јерден келген кижини божотпос деп јөптөжип алгандар.

Кержактардын кемненг де камааны јок болуп јадарга бөлинип алганы удабай Ондойдо угулган. Никола деп јаан байрамнын кий-

нинде, Жайлугушка аймактан чыгартулу улус келдилер. Андаар жер жаар барып жаткан улус ончозы мылтыкту болгондор.

Саакыбаган «айылчыларды» жаан ширтилдештү уткыдылар.

Кырдан түжүп келеткен атту үч кижини аяктып, «Бу улус бери ненин учун келип жадылар? — деп, Бочкарев сананып турды. — Олор анчылар эмес. Ол көрмөстөр кырды канайда ажып келдилер не? Байла, чананын эски жолыла келгилеген болбайсың. Калак ла калак, бистин кинчегистин бажы ол не! Жеткер болотонун жүрегим сезип туру, же канайдар, тушташпаска болбос» — дейле, ол жедип келген улуска удура басты.

Ол улус Бочкаревын жаан туразынын жаанына келип, аттарынан түжеле, каалгадаң кийдирип, таскак төөн апардылар:

— Жакшы ба, айылдың ээзи? Слерге келетен жол жок эмтир! Түжине ле жорткоңс, карын чананын жолына учурап, жедип келдис — деп, келген улустың бирүзи эрмектенип, тарыңган кеберлү айтты: — Соокко тонгон улусты туранга не кычырбай турун?

Келген улус мылтыктарын ийиндеринен алып, турага кирдилер.

— Же кандый жадыгар, слердин кемигер де аймакка ненин учун келбей жат? — деп, келгендердин жааны сурады.

— Же не деп айдар оны. Аймак ол биске не, ого жедетени кандый күчин бойыгар да көрүп жадыгар — деп, Бочкарев чала токунабай, сары сагалын сыймап, каруузын берди. Бойы десе туранын, толугында жөлөп койгон мылтыктар жаар кылчас эдип көрүп, «айдаарга келген болбозын» — деп ширт эдип сананды. Ол ок бйдө онын санаазына Оймондо бандиттер болор тушта кылынган кылыктары кенейте кире конды. «Көрмөстөр билип-сезип ийген болбозын» деген шүүлте онын жүрегин кадап ийди. Бойынын токунабай турганын келген улуска сестирбеске, эжиктеги кыпка киреле, эмегинин Фома Железнов жаар ийди.

Келген улус не жүргендерин айтпай тургандары туранын ээзин там ла ширтилдетти. Бочкарев бойы сурактар берерине тидинип албай турды. Кирип келген Железновты ол эжиктеги кыпта уткып, жакарды:

— Улусты бойыңа кычыр. Олорды азырап соодот, мен мында неши-нени сананып көрөйүн!

Бочкарев Меркушка башкараачылардын бирүзи болгон. Ол кату да, карам да киж. Бу журтка ол ончозынан озо келген. Кандый бир киж. сбстөн чыкканда, ол онын жаргычызы болотон. Оныла коштой жаткан Фома Железнов онын айтканынан чыкпайтан, онын жакултазын кыйалта жоктон бйдүретен. Бу да тушта ол төрдөгү кып жаар жалтанчылу кирип барала, отурган улуска бөккөйип, жалканчык үниле айтты:

— Күндүлү айылчылар, амыр-энчү күүнзеп турус. Кажы жерден, кудай слерди кайдаар апарып жат? Тышкары соок, соокко тонгон боло-

поор. Меркуха, айылчыларды азыраарга кычырар керек эмес пе?
— Онызы андый ла, је бир эмеш сакуп алатан турус. Айылдың ээзи анда курсак белетеп јат — деп, Бочкарев айдала, айылдажына кезе кӱрди. Онызы удурала ананзулу ајыктайла, келген улустар јаар бурулды:

— Је андый болзо, менин турама баралыктар, кычырып турум. Эмегиним капшуун кижини, курсакты чӱрче ле белетеп ийер. Бу ла мында коштой, ыраак јок, кийинбей де барза, алдырбас.

Не болорын сеспей, келген улус мылтыктарынын јанында бир-рӱзин артырып салала, Фоманы ээчип бардылар. Бир канча минуттыг бажында Железновтын столында јӱзӱн-јӱӱр аш тура берди: каарган эг ле балык, маала ажы, мӱт. Туранын ээзи ѳй кижини улусты ажанарга кычырды.

— Кӱндӱлеш коомой деп тарынбагар, кудаи нени ийген, оныла ла слерди кӱндӱлеп турус — деп, ол јакшыркап, ары-бери толголып турды. Оног ол чыга конуп, анча-мынча бололо, тос сабатка толо мӱттӱн эткен сыра тудунганча кирип, айылчыларын кӱндӱледди.

Соокко кырутыган кӱзнӱк ӱткӱре тышкарыдаи не де чек кӱрӱнбей турган. Бу ӱйдӱ Меркушка мылтыктарла артып калган кижиге јууктай јылып алды. Бир канча оок-тобыр сурактар берип, јултаартып турала, ол кижини кенейте ала койды. Кижини ондооголокто, оны кабра туткан бойынча, соок кладовка јаар сугуп, эжигин бӱктӱп ийди. Бочкарев мылтыктарды кучактанып алала, таскак јаар јӱгӱрди. Анда турган аттардын талдамазынын бирӱзине мине соголо, Кадринде јаткан Атаманов јаар мантадып ийди.

Тӱн ортозы ӱдӱп браадарда, ол Атамановко једип келди. Терлеген адын чеденге тӱрген буулайла, кырутып калган кӱзнӱкти токулдадарда, «Кем анда?» — деген ѳн угулды.

Туранын ээзи ѳстен эткен јарыткышты камызып, карындаштарын уйкудан тургузып турганча, Меркушканын эди-каны эмеш јылып берди. Ол сагалында тонтон тошторды арчып алала, тактага уур отура берди.

— Тӱбек, ӱбӱгӱндӱр! — деп, ол ѳни тыркырап айтты. — Јандардан кенейте улус келген, мени тударга санангандар, је мен качып, олардын ѳч мылтыгын эжелдим. Олор Фомада арткандар. Кӱрмӱстӱр истеер деп тапкылабазын. Је эмди нени эдерис? Олор бисти торт ло тазылыстан бери јоксырадар ине.

Атамановтор кабактарын тӱӱнип, унчукпай отурдылар. Олордын јаан агазы Силантий унчукпай турала, мылтыктарды кичеемелдӱ ајыктап, Бочкарев јаар бурулып, «Патрондоры кайда?» — деп сурады.

— Канча бар болгон эжелдим, бу — деп, Бочкарев кармандарынан патрондорды чыгарып берди.

Силантий бир канча унчукпай турала, айтты:

— Мынызы жетпей турган эди. Неден коркыгансың, ол эмди једин келди. Чынын айдар болзо, Совет јан биске јӧпсинбес, је бис те ого јалынып барбазыс. Је андый да болзо, туттурарынан јалтанар неме јок. Уч мылтык — ол јакшы. Ого үзери јажырып та салганы бар.

Бир эмеш токтоп, буурыл сагалын сыймайла, карган оног ары кимирендди:

— Отряд керегинде сананар керек. Меге бу күндерде Оймонноң ижемјилү кичи келип јүрген. Бистин јердин андагы улустары түймеенге белетенип турганы керегинде айткан. Олор Кадынды төмөн алып, Чуйдын јолына чыгар. Биске олорго биригип алала, олорло кожо төмөн ууланар керек. Бисти албаты јомоор, јандарды јаратпай тургандар көп. Анайда барзаас, јаска јетире коммунисттерди де, ол аяас колхозторды да јоголтып саларыс.

— Андыйы андый ла! Нениң де учун коркумчылу — деп, Атамановтордын эң кичинеги, Васька, јалтамчылу унчукты. Ол удабас черүге баратан уулчак болгон.

— Бис коркунчактарды албазыс! — деп, Бочкарев кезем айдала, кекемедү айтты: — Черүге барарынан качканы учун башты сыймабай јат, сен онызын ундыба, Васька. Советтерге туттурзан, сени түрмеде јыдыдып салар. Бистен бблине берзен, сеге оног јакшы база болбос.

Онын айтканын Атамановтордын јаандары јарадып, кичинек карындажына кимирендилер:

— Калыражынды астадып, јаандардын айткандарын угуп отур.

Васька јиткезин тырманып, токуналу айтты:

— Мен не, мениң мойножып турганым јок. Јаандар кайдаар барар, мен — анаар ок. Учуктын јолы јаңыс ине.

Васька ончозынан јиит те болзо, кеберинег эр кемине једип калганы билдирет. Ол эң ле баштап аймактың тӧс јуртында, Ондойдо, качан јаан карындаштары Силантий ле Мефодий Оймонноң Кадрин јаар келгилеп јадар тушта болгон. Је ол тушта он јашту Васька нени көргӧнин-укканын ондобогон. Онын санаазында артып калган кара јаңыс керек: узун оромдо ары-бери ӧткүлөп турган абралу аттар ла јойу улустар болгон. Улустар кайдаар да мендештү баргылап, ман бажында куучындашкылап турган.

Калганчы катап Васька јаан јуртка былтыргы кыштың учында барып јүрген. Ол тушта ол Силантий агазыла кожо алу табыштырып, айыл-јуртка керектү нек-сак садып аларына болужып јүрген. Уулчакты көп неме сонуркадып турган, је олор керегинде сурап угарга јарабас болгон, нениң учун дезе, андый сурактар сурап, улуска «сен кем» деп сестирери керегинде агазы ажындыра кезедип салган. Ол тушта Васька черүге барарынан качып јүргендердин тоозына кирип калган

кижи болгон. Оны черүге барарынан карындаштары жажыргандар. Анайда аймакта болгон жигит Атамановко көргөн немелердин көбүн жарты жок болуп артып калган. Качан ойто жанып барадарда, Васьканын санаазынан Кадринде жаткан улустар ла аймакта жаткан улустардын жадын-жүрүми ненин учун санг башка деп шүүлте чыкпай турган. Ол түндештире көргөндө, Кадринде жаткандарда керек десе онду жарыткыш та жок, аймактын төс журтында кажы ла оромнын ичи, кажы ла туранын көзнөгү жарык көрүнип турган. Ол кандый да тирүү журуктар бар деп угуп жүргөн, же жүрүмде тирүү журуктар кыймыктап жүретенин Кадринде жаткандардан угуп, чек ондобой, кайкап жүретен. Же, байла, меке неме болбой деп сананатан, ненин учун десе, радио барын ол бойы уккан да, көргөн дө, онызына бүдерге жараар. Же куучындап турган кара тегерик жаар канча да катап караган болзо, анда кем канайда куучындап турганын ондоп болбогон. Онын эрмектенип ле кожондоп турганын угарга кандый жараш, же ол канайда болуп турганын кем билер, байла, Силантийдин айтканы аайынча, анда кандый бир көрмөслө колбуулу керек бар болбой. Же улус ол радио деп немени күндөр сайын уккулап та турган болзо, ологорго кандый да түбек табарбай жат ине.

«Кадринге андый немени экелип алган кижин. Ого үзери чокум жарыткыш экелип алатан болзо, кандый жақшы болбос эди» — деп, Васька сананып жүрди. Кайдан андый жайым болотон эди, карындаштар андый жайымды кайдан беретен эди! Олор тегин жаңду улустардан көрмөстөрдөн коркып турган кеберлүү жүргөн. Олор ары-бери атанганда, курсак ичер аяктарын бойлорыла кожо алгылап жүргүлөйтөн, ненин учун десе, тегин улустын аяк-казанынан ичерге жарабас.

Ол тушта Васька бир кысла таныжып турган ой болгон. Ого Жайлугушта жаткан Фома Железновтын кызы Аниська жараган. Ол Васькага туштаганда, сүре ле күлүмзиренип, нени-нени куучындап, кезикте жыркырада каткыра беретен. Кажы ла андый тушташтын кийинде, уулдын санаазында кандый да жарык шүүлте табылатан, келер ойдөги жүрүм керегинде сүүмжилүү шүүлте томulates.

Андай ойлөрдө Васька жагыскан артып калала, жаан журтка Аниськага кожо көчүп алала, нак жадар күүни келетен. Же андый санаазын карындаштарына угуза айдарынан ол жалтанатан. Оны Кадринге жажына «буулап» турган керек — ол черүге барарынан качканы болгон. Ол бүгүн де бойынын аланзып турганын айдар деп туруп, кезе соктырып алганы ол.

Ол күнде түймеен баштаарга тургандар көп эрмектежип, бойларынын ийде-күчин ле бар мылтык-жепселин тоолоп турдылар. Эртен тура айландыра жаткан кичинек журттар жаар таркап, андагы улустар-

ла болотон түймеенге туружары керегинде эрмектежип алар — деп јөптөштилер. Васканы туура јолло Јайлугуш јаар чаналу аткарып, ого аймактаг келген «айылчылар» нени эдип тургандарын билип алар, Фома Железновко јажытту туштап, ол нени билерин, нени айдарын јетирип экелер јакылта бердилер.

Јиит Атаманов андый боло бергенине сүрекей сүүнди. Бу јорук Аниськага туштаар арга ачып турган. Јолой барадырып, Аниськага јажытту барып јаткан керегин айдайын ба, айтпайын ба? — деп, санаып, учу-учында јок, айтпаза, торт болбой деген шүүлтеге келди. Кудай болужып, кара булут таркай берер болор бо?

Мылтыктарды алала, Меркушка кача берген керегинде энирде јарталды. Келген улустардын бирүзи Бочкаревтыг туразына барала, бөктөдип салган нөкөрин јайымдап алган.

— Јалјырлар! Классовый өштүнинг кылык-јагын ондоп болбогондор! — деп, келгендердин јааны тарынып турды. Андый сөстөр олордын бастыразына келижип турган. Онон улам көп табыш этпей, качкынды истеерине белетене бердилер.

— Меркушканын Кадриннег өскө баратан јери јок — деп санаып, келгендердин башкараачызы Железновко тап этти: — Јол кайда, айт эмезе башта! Соодонбой, түрген белетен!

Фома сүмелү кижиге болгон. Кадринде Јайлугуштын улузынын салымы шүүжилип јатканын ол билип турган. Јууктап келеткен јеткерден јүреги тыг чочып, јүзи ары-бери кыйыжа берди. Је нени эдер? Јангыс кижининг күчи үч кижининг күчине јетпезин билип турды.

Мындый айалгада онын нени де эдер аргазы јогын сезип, Железнов кунукчыл ла карыкчалду көрүнөтөн кеберин илелей көргүсти:

— Килезеер, каруулу улустар! Мен оору, ого үзери көзим қоомой көрүп турган кижиге эдим. Түнде арка-јыш керип баратан јол баштаачы керек болуп турган болзо, слерди јетиретен јакшы көдөчини табарыс. Таг адып турарда, Кадринде — Атамановтордо болорыгар. Анда јүргөн Меркуханы да таап аларыгар.

Келген улустыг ачынала, айткан кату сөстөрининг кийнинде, Фома көгүспек тере тонын ла бөрүгин түрген кийип, аткан октый тышкары чыга конды. Көдөчи эдип ижемјилү кижини — Парфирий Кирияновты ийер, ого айылчыларды өнөтийин туура јолло апарар јакылта берер деген шүүлте санаазына кире конды.

...Тайга јердинг чичкечек јольла Парфирийди ээчип, айылчылар баргылап јатты. Фома Железновтыг берген јакылтазы аайынча, баштап апараткан улузын баратан јолдон чек туура апарып јатты. Ол барып јадала, токтой түжүп, айландыра турган јерлерди лаптап ајыктап, ойто бурылып, «өскө јолло бараткан эмтирис» деп кимиректенип турды.

Кадринге түштин кийнинде једип келеле, тургуза ла Атамановтор-дын каалгазына келдилер.

— Туранын ээзи кайда?

— Кем билер оны — деп, оромног келип јаткан Фекла, Силантий-дин эмегени, токуналу болорго албаданып, каруузын берди. — Кече эр улус бастыразы тайга јаар андап баргандар, оббөгөним олорло кожо барган — деп айдала, ол туразы јаар бурылды.

— Слерде бүгүн түнде кем болды? — деп, келген улус сурап, эки кып туранын элбек кыптарын ары-бери ајыктап турдылар.

— Кудай кезетсин, кем де болбогон! — үй кижии крестенип, чертенип турды. — Бастыразы тайгада деп айдып турум не. Мындый өйдө анчыларга отурарга јарабас.

Оног ары өткүрген шылу да, тинтиген тинтү де тузазын јетир-беди. Аттарын азырап, коноло, аймактаг келгендер эртен тура Јай-лугуш јаар ойто атандылар. Бу јорукты баштаар кодочи јокко өдөргө келишти, ненин учун дезе Парфирий олорды таштап, эгирде олордон Јайлугуш јаар кача берген. Олор једип келзе, мында арткан Желез-нов ло өскөлөри де тураларында јок болды.

— Тайгалап баргандар — деп, эмегендер јангыс үнле айттылар.

Меркушанын качканы, олорды тайга-таштын кату јолдорына ары-бери јорттырганы — бу бастыразы тегин керек эмес, кержактар олор-ды өнөтйин мекелеп, Совет јанга удурлашту кандый да јеткер бе-летеп јадылар деп, аймактаг келген үч кижии јангы ла сести.

Олор аймакка түрген једип, мындагы јеткерлү айалганы айдып берер деп шүүштилер.

База бир түн өткөн кийинде, Кадринде Атамановтордо јажы јет-кен эр улус бастыразы јуулды. Мында Феоктис ле Гордей Бочкарев-тор, Фома ла Иуда Железновтор, Парфирий Кирьянов, Атамановтор-дон үч карындаш болдылар. Олордын ортозында јангыс ла Меркушка болбоды. Јуулган улус канайдар, нени эдери керегинде узак эрмектеш-тилер, канча кирези улус болотонун тоолодылар. Бастыра јүк ле јети бешадар ла бир винчестер боло берди. Окло октоор мылтыктар улус-тын талортозына да јетпей турды. «Кемге окту мылтык јетпей турган, ол троп мылтыктарла јепсензин. Бастыра бар ок-тарыны кандый да туура керекке чыгымдабазын» — деп, отургандардын бирүзи айтты.

Кем командир болоры керегинде кандый да тартыш болбоды. Силантийдин эткен шүүлтези аайынча, командирге Меркуха Бочка-рев јөптөлдү. Онын кийинде тил јетирген улустарды ла кайучыл бо-лотон улустарды јөптөдилер.

Түн ортозы өткөн кийинде айылдары сайын таркап атандылар. Текшилей алза, бастыразы белен кеберлү болуп көрүнип те турган болзо, кажы ла кижинин ичин кандый да неме өйкөп турган кеберлү болды. Не болотони јарт эмези — бастыра бу керектер канайда бо-

жойтоны улусты коркыдып турды. Бойының чыдалына иженип тургандар ас болды. Же керек баштала бергени — оны оноң ары көндүктирерин некеп турды.

Бастыразынаң артык токунабай турганы Бочкарев болды. Отрядты башкаратаны тегин эмес. Керекти башкарып болбозо, баш бүдүн артпас. Андый жеткерди Совет жагнаң да, бойлорының да ортозынаң сакыыр керек. Ол жанып отуларда, санаазына жирменчи жылдар кирди. Ол тушта, кулактардың дружиназын тоскурған кийинде, ого партизандардаң тайга-таштарда жажынарға келишкен. Ол тушта Бочкаревтор, Железновтор ло Атамановтор жажынып жүрүп артып қалбаган болзо, Совет жагнаң суралталарын алар эди. Олор ол тушта бир жыл кирези жажынып, тайга-таштарда жүргендер, оның кийинде Кадынды кечип, өскө жерге келгендер. Мында келеле, көп улус жүрбес, тымык жерде — Жайлугушта жада бергендер. Же шакпыртту керек база ла жеде коңды. Совет жагнаң жажынатан жер жок эптир. Не болзо, ол болзын, барбайынча болбос туру, же кудай болужар болор бо деп кунукчыл сананганча, Бочкарев туразының жанына јортуп келди. Кирип ле келерде, эмегени тап эдип атыллана берди.

— Слерлерди кандый көрмөстөр јединип жүрди? База ла Силантййле, Фомала кожулыжып алған ба? Кийин жаныңды жажырып, ары ла тым отулар керек, бойының аркаға база жеткерди түжүрип ала-тан эптирин! Кызылдардаң качып, тайга-ташты керип жүргениңди уидып салған турбайын!

Меркурий нени де айтпай чечинеле, палата јаар чыга берди. Же удагаң уйуктап болбоды. Тышкары кыңыдагы ийди кунукчылду ла жүрекке томулар үниле улып турды. «Ол улуш — тегин эмес» — деп, Бочкарев кунукчылду сананала, токунап болбой, тышкары чыкты. Эзи тышкары чыкканын сезип ийеле, ийт улыбай, токтой берди.

...Кудай туулганын темдектейтен байрам јууктап келетти. Та ол байрамга мендеп, та болотон јаан табыштарды сезип, эр улус тураларына өлгөн, одын тартып иштегилей берди. Уй улус айыл-јуртын јарандыратан иштерди мендештү иштегилеп, туралар јунгулап, пельмендер эдип, тонгурала, челектерге уруп турдылар. Теермен түн-түш амыр жок кулур тартып турды.

Улустар токтом јоктон иштеп те турған болзо, олордың санаазы токуналу эмес, эртен келер күн олорды ширтилдедип, коркыдып турды. Кажы ла кижиниң санаазынаң аймактаң келип барған улус чыкпайт. Кудай туулганының байрамы једин те келген болзо, азийгыдый јыргал жок. Анда-мында бир-эки кижиден јуулып, бир-эки чара медоухадаң ичип ийеле, таркай берер болды. «Канча ла кирези келишкенче калаш кургадыгар, чана, өдүк белетегер, тере илегер!» — деп, Бочкарев улусты мендедип турды.

Жаан байрам өдө берди. Корон соок башталатан күндөр жууктап келерде, Кадриннен терлеген-бурлаган ат минген элчи келди.

«Бастырагар мылтык-жепселди алганча Атамановторго барыгар» деген Силантийдинг жакылтазын жарлайла, ол жүре берди.

Үй улустың көстөрине көрбөскө, атанып тургандар аттарын тал-табыш чыгарбай, мендештү ээртедилер. Же үй улус десе жеткер болотун сескилеп, ээчий-деечий сыктажат. Бастыра журт, адаруның кос-корткон уйазы ошкош, кыймыража берди. Тал-табышка чыдап болбой, ончозынан озо Фома Железнов адына минип жада кыйгырды:

— Болор слерге, жүлгек кадыттар! — Онон Бочкарев жаар бурылала, айтты: — Озолуп мантат, Меркуха! Түргендеер керек!

Соок түннинг тымыгын аттардыг тибирти бузуп ийди. Журттың ичинде ый-сыгыт узакка тымыкпай, соокко жаңыланып турды. Эрлерин ый-сыгытла үйдеп салала, үй улус туралары жаар таркай бердилер.

Ажудагы койу мөштинг аразына отряд токтой берди. Кажы ла кижининг жууга белениң Бочкарев шиндеп көрди. Олордың көп сабазы андый керекке белең эмес эмтир. Бирүзи кургаткан калашту таарын ундып салган, база бирүзининг ээр-токумы једикпестү болгону јарталды.

— Мындың немелерле кожо жуулажып көр! — деп, Меркуха ки-миректенди. — Бу жуучылдар эмес, кандый да баскындардың жуунтызы.

Ол ачынып, адының тискинин силке тартып, бойы энчейип, мантадып ийди. Өскөлөри оны ээчип база ары болдылар.

Кадринге эртен тура једип келдилер. Журттың жаказында турган тураның јанында аттарынан түшкүлөп, Бочкарев ло Железнов Силантийдинг туразы жаар ууландылар, өскөлөрине түшкен јерде артсындар деп јакару бердилер.

Силантийдинг кен туразында бастыра Атамановтор отурдылар. Олордың эмеш тууразында колында канза тудунган таныш эмес алтай кизи отурды.

— Најыбыс Кадрин-Оозынаң јакшы солундар экелди — деп, тураның ээзи јартады. Оның кийнинде алтай кизи жаар үкүс эдип айтты: — Кудайы јок көрмөс, бу канзанды ары эт. Танкыгла торт ло тумалаарга једе бердин! Не келгенинги айдып бер! — Онон эмеш јымжап, Бочкарев жаар ајыктап, — бу бистинг улус, онон коркыба — деди.

Алтай кизи канзасын курына кыстанып алала, јетире јарт эмес, келтир орус тилле эрмектенди:

— Мен чаналу келгем, слерге солун экелдим. Төжлөй жуулажарга белетенип алган, бойына слерди кычырып јат. Кожо болор керек. Бир

кижинин чыдалы ас, көп улустын ийде-күчи көп. Төжлөйлө эрмектежерге барыгар деп кычырып турум...

Эмештен көбрөй берген кержактар ол кижини шылап, Төжлөйдиг отряды көп пө, мылтыктары жеткил бе, кемле тил алыжып турганы ла өскө дө керектер керегинде удаган шыладылар.

— Төжлөй ненин учун жуулажарга турган? — деп, Бочкаревтордун жаан дегени сурады.

— Совет жанг учун! — деп, алтай кижичи каруу берди.

Отургандар ол кижинин айтканын кайкап, бой-бойлоры жаар көрдилер. Кижичи бир кезек унчукпай отурала, жартады:

— Ол колхозторы жок Совет жанг учун жуулажар. Колхозторды кайдатан? Эмди алтайларда мал бар, мал көп, ологорго малдан өскө не де керек жок. Совет жанг байларды жоголткон, эмди бойыс ээ. Мынан көргөндө, жанг сүрекей жакшы, же колхозтор биске керек жок.

Качан ол кижичи оного ары куучындап отурала, алтай улус Совет жангга удурлажа барбас деп айдарда, кержактар тын кайкашты.

Унчугушпай узак отурдылар. Туранын ээзи жарыткышка үс кожоло, отурган улустар жаар бурылып, кимиренди:

— Бу неме нени де билбейтен эмтир. Төжлөйлө эрмектежерге ижемчилү улус ийер керек.

Түн ортозы өткөн кийинде эртен тура Кадрин-Оозына улус ийер деп жөптөжип алдылар. Төжлөйлө эрмектежерине командир болуп турган Меркуха Бочкаревты ла Силантий Атамановты чыгардылар.

Кадрин-Оозына баратан жол жүк ле орук жол болгон. Суузынын жаказы чек көрүнбес, кандый да соокто тонбойтон түрген агынду суунун табыжы кайда да төмөн шуулап жатты.

Суунун эки жарадын эки жанына курчап келген таш туулар анданыжып жаткан суунун чакнындарын удабас ла бууй бөктөл ийерге турган кеберлү көрүнди. Же казыр ла ийделү Кадринди мында кем де токтодып болбос! Ол чактардын туркунына бойынын жолун мында жазаган, ийде-күчтү толкуларыла жаан кайа-таштарды жерлер сайын мергедеп, ологордын кезиктерин Кадынга жетире агызып, бойынын жолун көндүктирген. Онын тал-табыжы түнде де, түште де тымыкпай, бойынын жеңил эмес ижин иштеп келген.

Кажы ла жастыра баскан алтам өлүм экелетен бу катуу ла некедүлү кайыр жолдорло кержактар жагыс катап жүрген эмес болгон. Эмди, кышкы өйдө, бу жолло жүретени анчадала сүрекей жеткерлүзин кержактар билип турдылар.

Унчукпай, сүрекей чеберленип бараттылар. Жол баштап бараткан чаначы-алтай кижичи узак барбай, токтой түжүп, ары-бери колын жагып, нени де сезип, не де керегинде кийгырып турды.

Меркушка Бочкаревын да Силантий Атамановтын экилезинин санаазы токуналу эмес болды. Орозо божогон кийинде башталатан жаан байрамга белетенер керек, онын ордына кандый да шакпырт башталган, онызы неле божойтоны жарт эмес. Чикезинче айтса, Бочкарев алтайларга тын иженбей турган. Кандый да болзо, озор өскө укту улус, озорло чакпырашпаза торт деп сананып баратты. Кандайдарда арга жок, бойлорынын чыдалы ас болгонына озорло биригерге келижип жат... Мынча кирези ас улусла бөрүлерди истеерден башка, нени эдериг... Жаан жолго чыккан кийинде, журттарды олжолоп аларга көп улустын кышкы-кыйгызы керек болор. Төжлөйлө эрмектежип алзабыс, оны алтайларыла кожо озолодо аткарамыс.

Эчилер мындый санааларын санаганча, Кадриинин жаказында, онын Кадынга кирген белтиринин жанында турган жаан турага једип келдилер.

Озор аттарын буулап, мылтыктарын алганча, тура јаар бастылар.

— Јакшы ба, айылдаш! — деп, Меркушка чыгып келген туранын эзиле эзендешти. — Айылчылар керек деп сакуыбаан болбойгар?

— Сакуыгам да, сакуыбагам да, је једип келген болзогор, турага киригер.

Мында узак өйдөг бери Красиков деп кижі журтап јаткан болгон. Онын јадыны да бек болгоны јарт билдирил турды. Ол адазы тирү тушта андап туратан болгон, онын кийинде алтайлардын тапкан-јөбгөн алуларын јенгил баала садып алып, оны оной ары баалап садатан ишке көчкөн. Андап јүреле, тайгадан түшкен алтай анчыларга Красиковко кирбей өдөтөн јол жок болгон. Олордын јолун ол тозуп алала, тапкан-јөбгөн алузын айрып алатан болгон.

Тайга-таш керип, чыдалы чыккан алтайлар онын урган аракуызын улай-телеј јудуп ијеле, түрген эзиргилеп, тапкан алуларын тегин табыштырып беретендер.

Алтайлар Красиков олорды аракуыла күндүлеп турганына сүүнгилеп, онын айткан сөзинин чыкпайтандар. Ого үзери онын колында јанантаын кабак аракуы, танкы, арба, чай, ок-тары бар болотон.

Төжлөйдиг де мында токтогони тегин эмес болгон. Мында ичеенденип алган кержактарла эрмектежерге јенгил болгон.

Туранын ичине киргилеп барарда, төриндеги кылта турган столдо Төжлөй токуналу чайлап отурды. Ол кирип келген улусты ајыктап көрөлө, столдон туруп келди.

— Јакшы, најы! — деп, Бочкарев бөрүгин чупчып, оныла јакшылашты.

— Јакшы, јакшы! — деп, Төжлөй каруузын береле, күлүмзиренип каткырды.

— Слер орус тилди јакшы билетен турбайгар! — деп, Бочкарев јалганчып айтты.

— Билбей а, мен аймакта ас та болзо, иштеген эмейим — деп, Төжлөй айтты.

— Айдарда, слер коммунисттерге иштеген турбайыгар — деп, Меркушка эрмекти оног ары улалтты. — Олордон не жүре бергенигер, ичгерге келишпеди бе, айса база өскө кандый бир керек боло берди бе?

— Олорло жарашпай турган керектерим бар, онын учун жүре берем.

Андый-мындый керектерле колбулу эрмек-куучын олордын ортозында узакка болды. Олордын кажызы да бирүзине иженбей, бүтпей, јарт эмес сурактардын аайына чыгып аларга, кемизинде не барын, канча кижі жуулатанын удур-дедире суражып отурдылар. Кезик сурактардан улам тартыжа берип тургандар.

Андый тартыжулар түймеенди канайда өткүретени, онын амадузы ла онын кийнинде областьта не болотоны керегинде сурактардан улам тыгып турды.

Түймеенге улусты элбеде тартып аларга кандый да оичозына јарамыкту кычыру эдер керек болгон. Көп тартыштардын учында түймеенчилердин бойларынын ағылу маанызы бар болор учурлу деген јөптөжү тургузылды. Ол јөптөжү аайынча, Төжлөйдін шүүлтезиле болзо, мааныны ак бөстөн эдер, ондо Кадыннын мөпкү бажын јураар, тууразында алтай албатынын байлу анын — сыгынды јурайла, төмөн «Алтай — алтайларга» деп кычыру бичиір. Бочкаревко јайылып тургандар ол шүүлтени јаратпадылар. Олордын айдыжыла болзо, Кадын бажын ла сыгынды јураар, је «Алтай — алтайларга» деп не бичиір? Андый болзо, олар, орустар, не учун тартыжатар? Олордын күүнзеп тургандары сыгыннын ордына кере кадап салган кудайдын сүри болор учурлу, а «Алтай — алтайларга» деген сөстөрдін ордына «Ол јенер» деп сөстөр бичилер учурлу.

Түн киргенинен бери удай берди, айылдын ээзи јарыткыш үсти канча-канча катап кожуп турган да болзо, блааш-таргыш токтобой турды. Качан блааш токунай бергенде, Меркушка тура јүгүрп, бастыра куучындарды токтоды, јана берер күүни келип турды. Је онын санаазына Јайлугуштагы керектер аймакка једип калганы киргенде, ойто токунай берип, Төжлөйди бойына тартып аларга күүренип турды.

Учы-учында јөптөжү тургузылды. Ак маанынын бир толугында кере тартып салган кудайдын сүри јуралган Кадын бажы, экинчи толугында сыгынды јураар, оног төмөн «Коммунисттери јок Совет јан учун» — деген лозунг болор.

— Оног ары кандый јан болотонун көргөйлө, јангыс ла бастыразын баштап ла алатан болзобус! — деп, Бочкарев сананып отруды.

Кадрин-Оозында Төжлөйлө жөптөшкөни аайынча, биригип жуула-таны келер пonedельникте башталатан болгон. Бу ок күнде Оймонног ло Аргуттан отрядтар келетан болгон. Белетенен ой сүрекей ас та-болзо, оног ары сакыыр ой жок. Жуу-чакпырт башталган кийинде не болотонун Меркушка ярт билбей турган, же андый шакпырт баштала-танын сананганда, оны не де сүрекей коркыдып, эди-сөбгин жымыра-дып туратан. Гражданский жуу тужында болгон жуулардын ченемели-нег табаруны кенейте эткени сүрекей жаан учурлузын ол билетан болгон.

Бочкарев янып келеле, бир де калас ой өткүрбей, Төжлөйлө эрмектешкен жөптөжү керегинде, табаруны качан баштайтаны кере-гинде бойынын нөкөрлөрине тургуза ла жарлады.

Бочкаревко жайылып тургандар күндердин жууктап келеткенин ширтилдежип сакып турдылар. Олор жол-жорукка атанарга белетенип, мылтык-жепселдерин арутап-сүркүштөп, аттарын тойо азырап, кожо апаратан азык-түлүгин белетеп турдылар.

Калганчы күндерде, өчөшкөн чилеп, соок коркушту тыгый бер-ди. Бастыра немелер кырутын, тайга-таш ээн немедий тымык тура берди. Янгыс ла соокко чыдабай, сынып турган будактардын табыжы анда-мында жырс эткени угулар болды. Же атанышка белетенип тур-гандарды ачу-корон соок эмес, кандый да амыр-энчү бербей турган ширтилдеш коркыдып турды.

Атанатанынанг бир күн озо бастыразы Жайлугушта жуулдылар. Ол воскресень күн болгон.

Меркушканын ла Төжлөйдиг бандазын оодо согорго коммуни-стический отрядты ийип тура, облысполкомнын председатели И. С. Алагызов мынайда айтты:

— Областыта кулактардын түймеени башталган. Совет жагнанг бир тушта качала, улузы ас Жайлугуш ла Кадрин сууларды жакалай бай кержактар жадып алгандар. Олор казыр кылыктарын жагырып, ком-мунисттерден ле кызыл партизандарданг өч алатан ой сакып турган-дар. Кержак Меркушка Бочкаревко баштаткан банда бойынын жагытту жеринег чыгып, «Коммунисттер жок Совет жан учун!» деп маа-нылуу Чуйдын трагына келгендер. Бандиттер бир канча журттарды ол-жого алып, Чуйдын трагын төмөн ууландылар.

Партиянын областыта комитеди ле облысполком слерге, нөкөрлөр, сүрекей каруулу ла жуучыл задача берип жаг — Меркушканын ла Төж-лөйдиг бандазын оодо согуп, областыта революционный ээжини ойто тургузар!

Мындый сүрекей жаан учурлу жетирүни жарлаганы отрядтын жуучыл ийдезинг кодүрди.

Отрядтыг командири мынайда айтты:

— Бу өйдөг ала отряд жуучыл кеберге кирип жат.

Областын жаандары атанып тургандарла жылу жакшылажып, олардын алдында турган жуучыл задачаны кыйалта жок бүдүрер деген ижемчилерин база катап айттылар.

...Эртен тура улузы чанактуу келген отряд штаб турган жаан журтка кирип, журтсоветтин туразына токтоды. Журтсоветтин председатели отрядка керектүү не ле немени ажындыра белетеп салган эмтир.

Келген отряд таң аттуу баратан жолго белетенип алала, бир кезек бйгө амырап алар деп шүүштилер. Мындый айалгада качан да болзо куучындар ла кокурлар табыла беретен. Бир канча кокурларды угуп божогон кийинде, атанатандар Жайлугушта не болгонун жартап айдып берзин деп сурадылар. Олорго карууну мынайда жандырдылар:

— Жайлугушта башталган түймеен ол учурал болгон керек эмес. Ол жаңыс ла Жайлугуштын бойында эмес, бастыра кулактардын журт-хозяйстводо коллективизация өткүрерине удурлажа баштаган текшилик түймеендери. Жайлугуштын бандиттеринин башкараачызы Меркушка Бочкарев Оймоннын кулактарыла тил алыжып алала, Аргутта журтап жаткан малчы алтайларды жүзүн-жүүр меке-төгүнле бойлары жаар тарткандар. Меркушканын шүүлтезиле болзо, түймеен Жайлугушта, Оймондо ла Аргутта бир өйдө башталатан учурлу болгон. Онын кийинде олор бастыразы биригип, Кадынды төмөн бурылып, Бийске жетире баратан болгон. Ого једип алала, Пристань-Оозында ла чөлдиг өскө дө райондордо башталатан түймеенчилерге бириге беретен болгон. Мынаг көргөндө, олардын өштү пландары областын јеринде токтобой турган. Кыска өйдиг туркунына бандалар Алтайский крайдын кырларды эдектей ле кырларда турган райондорында коллективизацияны токтодып ийетен болгон.

Је Улу Октябрьдын јенгизин сержелег каруулдап турган албаты Советтерге удурлажып келгендердин шүүлтелерин түрген билип, олардын амадуларын үзүп ийгендер. Качан Меркушка бойынын отрядыла Чуйдын јолына чыгып келерде, ого кем де бирикпей токтой берген. Оймоннын кулактарынын отрядын јербойынын партизандары туй согуп ийгендер. Аргуттын малчылары десе Совет јанга удурлажарынан мойноп ийгендер.

Коммунистический отряд трактла барып јадарда, ого јолой көп улус бириктилер.

Эки коноктын бажында отряд штаб турган журтка једип келди. Журт тал-табыш жок тымык турган. Мында штаб школдо болгон.

Бир кезек јартамал иштер өткөн кийинде, чекист Павел Алферовко ло гражданский жууда турушкан Н. И. Воронковко баштаткан отряд Бочкаревты истеп атанып ийди.

Отряд жолдо турган јуртта бир канча кижини артырып салала, јаан эмес сууны жакалай өрө көндүкти. Озолон јерди јакшы билетен кайучылдар атандылар. Јайлугушка баратан јол сүрекей уур болды. Талтүшке јетире отряд суунын бажына једе берди. Онон ары күрт кар башталды. Аттардын карды ырып барар күчи јетпей турган. Эңирде јаан эмес капчалга түжүп келдилер. Чичке јол ташту кайыр кырдын эдегиле барды. Јол сүрекей чичке болгонынан улам отряд бир километр кирези чөйиле берди. Кийинде келип јаткандар ажудан јаны ла түшкүлеп јадарда, озолоп бараткандары карга бастырган Јайлугушты көрүп ийдилер. Анда атту улус ары-бери мантадып турдылар. Олор кайуга барган улус эмтир.

Кайуга баргандар атту улустын ары-бери жүрген истерин айкаптап, ол истер Јайлугуштын јанында өскөн јойгондор јаар барганын билип ийгендер. Бу өйдө отряд сыр јелишле јойгондордын јанында јаланга жууктап келди.

Эңир кире берген. Түжине јорукка уйдаган жуучылдар јуртка түрген једин жылынар ла амыраар деп санангылап баратты.

Коммунистический отрядтын келип јатканын сезип ийген Бочкаревтын улустары јолдын сол јанында, јойгон аразында, олорды сакапы, мылтыктарын олор јаар ууландырып алган сакапы отурдылар. Бандиттер отрядты сакапы, кайучыларга тийбей, өнөтийин өткүрип ийгендер. Јолдын он јанында Меркушка карындаштарыла, Железнов Фома ла өскөлбри де отурдылар. Озолон бараткан атту улус олордын тужына жууктап ла келерде, Меркушка тунгак үниле Фомага јакарды:

— Баштапкы келип јатканын каруулга ал, командир ошкош!

Соок тымыкты јайдын күкүрти ошкош табыштар бусты. Койу јойгоннон аткан адыштын тал-табыжы кырларга жагыланып турды. Чичке јолло озо бараткан атту улустын кезиктери аттарынан јыгылгылап, ак карды изү кандарыла кызарта будып ийдилер. Олордын ортозында отрядтын командири Павел Алферов болды.

Бандиттер өлтүре аткан улустары јаар олордын мылтыктарын аларга жүгүрдилер. Алферов ол тушта тынду болгон. Ол чаганактарына көдүрилип, кол мылтыгын ушта тартала, удурлажа адыжа берди. Је онын чыдалы кажы ла секунд сайын уйдап турды. Қазырлана берген Железнов Алферовтын кийин јаны јаар жүгүреле, оны өлтүре адып ийди.

Јаан удабады, отрядты башкарап ишти Воронков бойына алды. Жууктап келген жуучылдар аттарынан түрген түже калып, удурлажа жуулажарына белетене бердилер. Анан-мынан башталган адыш там ла тыгый берди. Агашта јажынган бандиттер ширтилдеп, коркый

бердилер: удурлажып турган отрядтын адыжы там ла тыгып турды. Бандиттер бир эмеш ойдин бажында адыжарын токтодоло, чаналарын кийип, бирден-экиден терег тайга жаар качтылар.

Бүрүнкий кирген кийинде, отряд Жайлугушты колына алды. Жабызак туралардын бирүзінде де от жалтырабай, бир де турадан ыш чыкпай турды.

Командир кажы ла турага кирип, көргөн. Туралардын толуктарында ла палаталарда балдарын кучактанган эмегендер отурдылар:

— Эр улус кайда? — деген суракка «Бу жуукта тайга жаар андап баргандар» деген каруу бергилеер болды.

Кержактардын жылу тураларына төрт-беш кижиден конорго таркадылар. Туралардын эелери конгон улусты жаратпай, олорло куучындашпай отурдылар.

* * *

Бочкаревтын арткан-калганын истеп барган отряд жаан удабай олорго женишкен. Олордын кезиктерин адып салгандар. Бочкарев жуусогуштын учына жетире туружып, калганчы патроныла бойын адынып ийген. Төжлөйлө кожо барган бир кезек улус база курчадып, олжого киргендер.

ӨСКӨ ОРООНДОРДЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫНАҢ

АКУТАГАВА РУНОСКЭ

АГАШ АРАЗЫНДА

Шылуда одынчы не деп айткан

Чын. Сөөкти тапкан кижги мен. Бүгүн эртен тура, күнүңгизи чилеп, одындап аларга мен арка өрө чыккам. Сөөк туунын эдегиндеги аралда жаткан. Кажы тужында ба? Жамасина жаар барган жолдон төрт-беш тө кирезинде. Ээн, эш-неме учурабас, бамбук ла жаш мөштөр туй өзүп калган јер болор.

Өлгөн кижинин кийгени — чанкызымак суйкан ла элентизи једип калган, төс городто эдингилейтен эбоси бөрүк эмтир. Ол чалкойто јаткан. Айла тен сан башказын бодозоор до, сок јангыс шырка, је тен сырагај ла көксинде, кан деп неменин акканы да коркуш, керек дезе эбиреде јаткан кургак бүрлерге де шинип калган. Јок, кан база акпай турган. Шырка, байла, туй тартылып калган болгодый. Чындап, база бир неме: мени керектебей, эт чымыл шыркада кан соруп отурбайты.

Анда кылыш айылу неме болгон бо дейзеер бе? Јок, јок, андый ла неме менин көзиме көрүнбеди. Сөөклө коштой мөштин төзинде јангыс буу јаткан эди. Онон база не ... ээ чындап, шык ундып турганымды көрзөөр, буудан өскө анда тарак јатпайты. Сөөктин јанында бу ла эки неме, база не де јок. Өлгөн-чөптин, бүрлердин такталганынан бодозо, јүрүмин јенил бербеген болгодый. Не, ат болгон дейзеер бе? Јоок, бу слер канай тураар, оноор ат өткөдий јер эмес, туй јыраа. Аттын јолы чала арытында, аралды јакалай.

Шылуда тенибер нама не деп айткан

Өлтүрткен кижиге мен кече јолукпай. Кече ... талтүш киреде болор керек. Қайда ба? Сэкийамадан Јамасина жаар барар јолдо. Ол кижги таң атту абакайын ээчидип алган, Сэкийама јаар бараткан. Абакай кижги салак көжөгөлү, кайпагы элбек шляпалу болгон, онын учун јүзин көрүп албагам. Хаги чечекле чүмдеген торко кийимдү. Ады јеерен, ја-

лын кыркып койгон. Сыны ба? Тегин ондыйгызынан кайда да төрт сун киреге бийик болор керек. Мен, нама кижн, андый чүм-чамын јакшы ылгаштырбайтам. Эр кижн ... чын, курында кылыш тагынган, арказында ок-јаалу болгон. Јылтырууш кара јанчыгында јирме кирези ок јүргени көзіме эмди де јарт көрүніп турган немедий.

Онойып божойтон туру деп, тўжнме де кирбес. О јайла, кижн деп неменин јүрүми, чындап та, чалын кептү, јалкын кептү — јалт ла эделе, јап эднп јок болуп калатан јанду. Мынын корондузын сөслө канайып чыгара айдар, кайрака-ан!

Шылуда каруулчык не деп айткан

Менин туткан кижн кем дейзеер бе? Атту-чуулу тонокчы Тадзөмару деген күлүктннг бойы эмей. Шак ла бу тагма. Көөркий Авадагундидеги таш күрде, кажан атка чачтырала, калактап јадарда, каап албай. Кнжнннн колынан чыгатап күлүк турган бедн? Кайдаг! (Тыдынып). Күлнй тудала, айдап келбей мен оны. Качан? Баја тўнде, баштапкы каруулдын ойнде. Мынан озо, ол меге сооро тудулып барган тушта, тонокчы тагма бу ла көк суйканын кнйннген, курында дезе кылышту болгон јокпойты. Эмди көрзөөр, база ўстине ок-јаала јепсенген эмтир аа, кулугурды сени. Айла тен кестенкейн коркушту. Не дейзеер? Ы-ы, өлтүрткен кнжнннг јепсели туру не бу! Је мен оны кайдаг билет, сепедим де, көк! Је јарт, јарт неме не ол, Тадзөмару өлтүрбей аа. Кылынып койтыр, көкө тўште, актуга, а тен кудај дезен база! Тереле кыптаган саадак, јылтырууш кара јанчыгы ла карчага канатту он јети ок — бу неме ончозы, айдарда, өлтүрткен кнжнннг турбай. Эйе, чын, бу өрөкөн төгўнди не айтсын, ат јеерен болгоны чын, јалын кыркып койгон ат. Э-э чаалта, тагманын салымы андый бологон туру деп мен билбей кайттым, атка чачтырала, колго кнрнп. Ат күрден ыраганы да јок, ол ло јол јакалай өлөг отоп јүрген, айла чылбыры узуун, ээчнй сўүретелнп јүрерде, бас келеле, тудуп албай, бай бар ондо, атта.

Шак бу Тадзөмару деп неме тен ол төс городто теннп-тенжнп јүреечн тонокчылардый база эмес, келнндерге јапшычаг. А ол бнр былтыр Бнндзуруга керес эднп туткан Акнторнбэ сўменин јанында мүргўйлге келген балалу келнндн өлтүргени санаагарга кнрет пе? Бу керектн ол эткен деп айдыжып тургулады не. Јеерен атка мннген келнн — бу шнлемир өбөгөнннн базып саларда, — ол кайда барган деп тураар, ол кайткан? Ол көөркий эмди та тнрў, та јок. Оны кем билер? Јартына чыккан ба? Калак-кокуй, јаан јаргычы кижн адылгај, бодоп кнрнжнп туру деп. Укааркап сурак бернп туру деп, чууктабагар-тарынбагар, бу керектннг аайына јылгыры чыкпас неме бе деп турбай, а тен артык нени айдар база...

Шылуда карган эмеген не деп айткан

Эйе, бу күйүүмнүн сөөгү. Жок, ол төс городтын кижизи эмес. Вакасада Кокуфу деп жерде жаткан самурай болор. Ады-жолы Канадзава Такэхиро, жирме алты жашту. Жок, жок, кижинин өчи једер аргазы јок — бойынан кылык чыкпас, јобош болгон.

Кызым ба? Онын ады Масаго, он тогус јаштын ичинде. Бойы омок-седег, не-немеден јалтанар кирези јок, эр кижиге түгей. Такэхирого баргалакта, ойнош-сойножы јок ло болгон эди. Күренг чырайлу, сол көзинин алдында мендү, јүзи чала суйман, кеберкек.

Кече Такэхиро кызымла экү Вакаса јаар атанган. Қандый кинчек учуи биске мындый түбек түшти болбогой! Қайран күйүүмди мынайып кенейте барар деп кем бодогон, кем сананган! Қанайдар, байла, коногы андый туру. Је кызым, кызым кайда? Ого санааркап, кижі канайып амыр отурад? Сүттій ару қайраканга мен, карган сек, јайнап турум, јайнап турум: бастыра ағаш-ташты, арка-тууны тимиреткер, бедреткер. Балам ла табылзын, меге өскө не де керек јок! Мындый эдү, мындый бук, Тадзōмару беді, кем эді, бу қайдан табылды-ы, қандый чакка бис таптырттыс болбой, куда-ай, қудай, қудай! Јаңыс күйүүмди басқан болзо қайдат, је баламды база... (Эрмек айдар кирези јок, мыжылдап ыйлайт).

Тадзōмаруның айдынганы

Мен өлтүргем бу кижини. Уйин өлтүрбегем. Айса қайда барган дейзеер бе? Қайдан билейин мен оны. Акырзаар да! Қанча да кире қыйнайтан болзогор, билбес немени мен слерге қайдан айдып берер деп. Бойоор до бодоп көрзөбр. Бир ле тутуртқан кийнинде, агын-көгин чыгара айдатам, јажырад да немем јок, актанар да күүним јок.

Бу кижинин үйи-бойына мен кече талтүштег чала қыйалай берген киреде учурашкам. Мен ағаштын төзинде уйуктап јаткам. Јолдо табыш угуларда, содойып көрзөм, јеерен ат јединген эр кижі келедири, атқа үй кижі минген. Керекти эткен неме — эзин! Келиннин торко арчуулын кенетийин ача соғуп ийген эзин. Шак бу өйдө келиннин јүзи меге элес эдип көрүнеле, ойто бөктөлдө берген. Байла, оног улам онын чырайы меге бодисатваның кебериндий кеен көрүнген. Серт эдип тура јүгүрдим. Керек болзо, эрин де өлтүрип, ол келинге јединер деп, қаныгып санандым.

Менин эрмегим слерге јарт ла коркушту деп бодолып турған болбайсын. Јоок, ол тен болор-болбос аланзугар эмей. Эрдин тынын қыйары, чындап айтса, теп-тегин неме! Келинге јединейин дегенде, эринин бажын јаантайын базып салатан эмей. Је мен қурымдагы қылыжымла өлтүретем, а слер дезе беленинче қылыш-эш јогынан ла, араай-

ынаг акчала, жаңла, кезикте десе куру кей мекеле жыга салып койгон эмезеер бе. Чын, бу тужында кан төгүлбес, эр эзен-амыр артар. Же слер оны түңгей ле өлтүрүп койгоноорго бодолду. Эмди тескери сананып көргөжин, кемнинг бурузы күч эмеш — менин бе, айса слердийн бе — кеминг билер! (Шоодып каткырынат).

Же, калак-кокий, келинге эрин өлтүрбей јединериле мени јөп эмес деп бодогылай бердинг. Јок, андый эмес. Бу да керекте келинге мен кан төкпөй јединейин деп, ажындыра шүөп алган болгом. Же мындый керекти јол ортодо эдер арган јок. Онын учун оларды аралдын түби јаар мекелеерге келишкени ол.

Мынайып кылынарында күч неме јок. Јолой оларго коштонып ала-ла, мен: «Одош тууда сөөктү корум бар, озогы корум, оны казала, көп күскүлер ле кылыштар таап, ончозын кижн көрбөс јерде көмүп койгом» деп, алгадый кижн табылза, јаан баа јогынаг садып ийер эдим» — деп куучындап баштагам. Баштап чала серенип турган эр кижн учында кайда барзын, бир эмештен бүде берди. Онон, бодозоор до! Ачаптаныш деп неме кижини база неге јетирбөс! Јаан удабады, јарым час өткөн бө, јок по, олар адынын оозын бура тартып, мениле кожо арка өрө уулангылады.

Јалбакка чыгып келеристе, мен: «Ол немелерди јыштын түбинде суккам, барып көрүп келзе кайдар» — деп јөптөдим. Эр кижн ачабына чыдабай, јаан мойношподы. Келин: «Аттан түшпей, сакыйтам» — деди. Ол анайып күүнзегени база да јарт, не десе агаштар, чындап та, там койылып, ичкери өдөргө белен эмес болгон. Меге онон ло артык неме јок. Керектинг аайы сырагай ла талдама келижип келгенине ичимде макатып, келинди жагыскандыра артырала, эрин ээчидип алып, јышка кирдим.

Јакалай жагыс ла бамбук јыраадый өскөн. Же јарым тө өткөли, мөштөр учуран баштады. Сүмемди бүдүрерге мынаг эптү јер база кайда табылар. Бүрлерди јаа тартып, ичкерлеп барада, ол јөөжөни мөштинг төзинне көмүп койгом деп, јаза-буза куучындап ла турдым. Меге бүткен эр кижн ичкери тепсенде көрүнип турган чук агаштарга капшай једерге, мени ээчий солуктаган түрген-түкей келетти. Бамбуктын учуражы чала астай ла берди, эбиреде кара бајырт мөштөр тура түшкенин көрбө, мен ого сакыбаган јанынаг калып барала, јерге жыга чачтым ла. Күлүкти анча-мынча болбой туруп, күлийле, агашка јаба тагып койдым. Буу кайдаг? Кандый тонокчы буу јок јүретен эди? Буу менин курымда јаантайын. Канай-эштеп чедендер ажарга келишкенде, буу деп неме кыйалта јок керектү. Айса, Табыш чыгарбазын деп, мен онын оозына бамбуктын бүрлерин шаап салгам.

Онон, агаш-ташка сапталып, ман бажында келеле, келинге солуктап туруп, мынайда айда салдым: «Слердинг өбөгөнбөр та канайда берт болбогой. Корон јиген бе, кандый. Толголып, јер тырмап јадыры».

Мыны уккан келин коркушту чочыды. Кайпак шляпазын суура тартып, тап этти. Оны једингенче, јышка катап кийдире калыдым... Је агашка јаба тангыртып, кўлидип койгон ѳбѳгѳнин кѳргѳн бѳ, јок по, койнынаг бычак чыгара тартып, меге чурап келди. Онойып атыйланган, андый јалтанбас келинди бу јажымда качан да кѳрбѳгѳн эдим. Је, карын, сергелен болгоном јакшы, оной ѳскѳ келинге јинимди, јарт ла, јайратыртып ийер эдим. Чат ла тийгистире сайдыртпай, ары-бери секирип, андыжып, агашты эбиреде јўгўрип турзам, ол там ла калаптанып соором-маара кырпыштай сайа берди. Је мениг Тадзѳмару адым тегин чыккан деер бе — анайып андыжып-андыжып, ойноп алала, чагын чыгарып, кылыжыма тийбей туруп, кенееркедип турала, кѳѳркийдин колындагы бычагын чупча согул ийдим. Кандый да јалтанбас ўй кижипесели јок база нени этсин, кажы кўчиле эрге удурлашсын. Шак онойып, учы-тўбинде, эрдин тынын кыйбай туруп, ўйине јединдим.

Чын, эрдин тынын кыйбай туруп. Онын да кийинде мен оны ѳлтўрер деп сананбагам. Је качан, ыйлап-сыктап јаткан келинди таштап, барарга турарымда, ол кенетийин, јўўле берген немедий, мениг јенгиме кадала, сўўретелип, тыныжы буулып, кыйгырды: «Айса слер ѳлгѳр, айса мениг ѳбѳгѳним... экўнинг бирўгер ѳлѳр учурлу... Эки эрдин кѳзине уяттадып салары меге ѳлўмнен јаман... Экўнинг бирўгер ѳлѳр учурлу... мен дезе, кеминг тирў артар, ого барарым». Шак бу тужында мениг ол кижини ѳлтўрер кўўним келген. (Јўзине бўрўнгий кѳлѳткѳ тўжет. Курдурат. Каныгат.)

Эмди слер мениг эрмегимди уккан бойы мени калју кижип деп кѳргѳн болдоор бо. Је анайда слер ол келиннинг кѳстѳрин кѳрбѳгѳн учун сананараар. Онын чагылышкан кѳстѳрин кѳрбѳгѳнбѳр дѳ слер. Оныла мениг кѳстѳрим учуражып, оны ўйим эдип алар кўўним келди, кѳк тенгери мени теп. Ўйим ле эдип алар — бир санаа болгон мениг бажымда. Јоок, ол балыр керекшиш эмей деп, бодоп отурган болдоор. Мени бу ѳйдѳ ол келинге јўк ле керекшиш тарткан болзо, куучын да јок, кытара тебеле, бажын алтай базып јўре бербей. Ол тужында меге эрдин кызыл тынын кыйып, каныла кылыжымды уймаарга келишпес эди. Је анда, бўрўнгий јышта, келиннинг јўзин ајыктап кѳрѳлѳ, мен эрдин тынын кыйбаганча, оной ырабас деп шўўдим.

«ѳлтўрејин де дезем, оны кара сананып ѳлтўрбеске шўўгем. Онын кўлўзин чечеле, ўлдўлў чабыжарыс деп айткам. Агаштын тѳзинен табылган буу — шак ол тушта чачып ийген буу болор. Эр кижип, јўзи јемире гартылып, тура ла јўгўрди, уур кылыжын чыгара тарткан бойынча, јанып ла ийди, кынгыс этпей, каныгып, меге калып ла келди. Чабыжу канайда божогоны слерге јарт. Јирме ўчинчи катап талайышкан кийнисте, мениг кылыжым онын кур-кѳксин ѳткўре сайып ийбей канайтты. Јирме ўчинчи катап талайышкан кийнисте деп, катап айдып турум, ајаруга алыгар! Мен эмдиге кайкаганчам: бу ак-ја-

рыктын үстинде мениле кылыжын јирме катап чалыштырган кижн жангыс ол (јардак күлүмјн).

Ол јен јастанып јыгыларда ла, колымда канду кылышту бойым келинге кайра бурылдым. Је — бодозоордо! Ол јок болуптыр. Коркыйла, талып калган болор бо деп, оны эбиреде јыраалардын төзинен бедреп баштагам, је кургак бамбуктын јалбырактарында онын изи де јок. Туруп тындаланзам, элүп јаткан эрдин көксиндеги киркирештен өскө база не де угулбас шык эдип калган.

Айса болзо, бис чабыжа береристе, келин болушка улус кычырарга, арканы төмөн алып, кача берген болор бо? Бу сагыш бажыма кире конордо, керек коомойтып, менин тыныма једерден маат јогын сестим. Аргаданып кашпай барар керек. Өлтүрткен эрдин кылыжын, ок-саадагын јуунадып алала, мен байагы келген орук јолго чыктым. Келиннин ады байагы ла бойы өлгөн отоп јүрди. Је ойиндо не болгонун тегине ой кородып не куучындаар, јарт немени. Јангыс мындый неме: төс городко кирер тужымда, ол кылыш менде јок болгон. Менин айдынарым бу ла, кожор неме јок. Мени сырагай ла кату деген кыйыла элтүрер эдип јаргылазын — бу кара бажым качан бир төнгөштө содойбой, кайда барат деп, мен билген эмейим (тынзынып, тескери көрүп отурат).

Кийомидзү сүмезинде келиннин айдынганы

Мени албадайла, көк кийимдү эр кижн күлидип койгон бараксан өбөгөниме бурылып, тала-тала каткыра берген. Өбөгөниме бу тужында кандый күч болды не! Је ол канайып та чирензе, божонойп болбос, буу эдине там ла теренжиде бадалат. Көрүп чыдабай, мен ого тап эткем — јок, тап эдейин дегем, је ол кижн мени јыга тееп ийген. Шак бу тужында андый болуп калды. Өбөгөнимнин көзинде бу эйдө кандый да башка от көрүнген меге. Айдып болбогодый... эмди де, онын көстөрин еске алыным, соок терим чарчаар, тыркырай берерим. Сөс айдар аргазы јок, өбөгөним бойынын бастыра бар күүнин көрүжиле чыгарган. Је онын көстөринде ачыныш эмес, кыйналыш эмес — онын көстөринде бу эйдө јүк ле соок шодылган болгон меге, база не де онын көстөринде болбогон! Мен ол кижинин тепкенинен де эмес, јок, бу көстөргө көрүп чыдабай, багырып, санаамды ычкынып ийгем.

Качан билинип келзем, көк кийимдү кижн јанымда јогыла. Өбөгөним байагы ла бойы агашка јаба күлидип койгон отурган. Төгүлип калган бамбуктын бүрлеринен јүк арайдан көдүрилип, мен онын јүзине чике көрүп өрө тургам. Је онын көрүжи кубулбайтыр. Онын көстөринде ол ок соок шодылган ла көрөр күүн јогы эмтир. Бу тужында нени сескенимди канайып айдар, билбесим... та уйат, та коро-

дол, та ачынчы... Таралжый-таралжый, өрө турала, өбөгөниме јууктай бастым.

«Уксаар да! Мындый неме болуп калган кийнинде, мениг слерле артар аргам јок. Мен өлөйин деп. Је... Је слер база өлгөр. Мени электеп албадап койгонун слер көргөнөөр. Мынын кийнинде слерди тирү артырар аргам јок».

Мен ого јүк арайдаг анайып айткан эдим. Је мениг өбөгөним меге түнгей ле ол ок јескинчизиле көргөнчө болды. Јүрексиреп, көксим арай ла жарылбай туруп, мен онын кылыжын бедредим. Тонокчы ончозын апарган болгодый — кылыштан болгой, ок-саадак та јок. Ырыс болуп, будымнын јанында бычак јатты. Бычакты колго алып, өбөгөниме база катап мынайда айттым: «Эмди мен слердин тынаарды кыйарым. Бойым да слерди ээчи барарым».

Мыны уккан өбөгөнимниг эриндери јүк арайдаг кыймыкташты. Ол унчугарга сананган, је үни чыкпады: онын оозына бамбуктын јалбырактарын шаап койгон болгон. Андый да болзо, эриндеринин кыймыктаган аайын көрөлө, ол нени айтканын мен ол ло тарый билип ийдим. Меге байагы ла соок элегиле көргөн бойы јангыс «өлтүр» деп сөс айткан. Билинбей калган бойым онын чанкырзымак киймин јага соголо, бычакты сабына јетире та канайып кийдире сайган болбойым, онызын билбей турум. Мениг санаам катап ла энделе берген болор керек. Качан билинип келеле, ајыктанзам, күлүдеги өбөгөнимде тыныш јок эмтир. Бамбукла оролыжа-каталыжа өзүп калган мөштөрдиг койу бүрлери өткүре онын куу јүзине ажар күнниг чогы түжет. Коронымды бадырып болбой, ыйлап-сыктап туруп, сөөктин күлүзин чечтим. Онон... онон мениле, акыр, не болгон эди? Онызын чыгара айдатап күч менде јок. Канайып бууныкпадым, нени этпедим деер, ончозы темей, бойыма кол салынып болбодым. Бычакла кејиримди јыжа тартарга да санандым, туунын эдегиндеги көлгө дө түжерге муукандым, база... Је өлүнип болбодым, көрзөөр, тирү отурым, је тирү артканымда оморкоор-сүүнер ле неме јок (Кемзинген кептү күлүмзиренет). Ајса болзо, киленкей, јүреги јымжак бала-кудай Каннон мендий јаман, эш-кереги јок немедег туура көргөн болор бо. Өбөгөнинин тынын кыйган, тонокчыга электедип базындырткан мен эмди нени эдейин, канайдайын, канайдайын? Мен эмди. эм... эм... (Кенетийин өксөп-өксөп, ачу-корон ыйлайт).

**Көспөкчи эмеген айладып, өлтүрткен кижинин
сүнези болуп, не деп айткан**

Мениг үйимди албадап базаынала, тонокчы онын јанына коштой отуруп, оны јүзүн-јүүрлеп көкидип, сөстөп баштады. Оозымды туй шаап койгон. Бойымды агашка јаба күлип салган, канайдар да аргам

жок. Же мен үйиме көзимле канча ла кире имдеп, — «Бүтпө ого! Онын сөстөри ончозы көк-төгүн» — деп жартап берерге канайып чырмайбадым деер, же темей. Үйим кургак бүрлердин үстинде кунукчыл үксейип, көзин тизезинег өрө көдүрбей отурды. Тууразынан көргөн кижини оны, чындап та, тонокчынын сөстөгөнине бүдүп, онын эрмегин лаптап тыгдап отурган деп бодоор. Күнүркежиме чыдабай, толголып, жүк арайдап отургам. Тонокчынын эрмеги жымжак, эптү, — сөстөп билеттен тагма эмтир! «Чегин бир ле жылытала, өбөгөнинге кожо жаражып жадарга сеге күч болор. Анайып кыйналганча, сен меге, тонокчыга, барзан, кайдар? — деп, ол көкидип турган. — Кожо жүртаар эдибис. Мындай кылыкты эдерге тидингенимди не деп бодоп турун, сен ичине киргечиннен улам эмей, база өскө не деп...» Жүзи жок тонокчы табына салдырып, көрзөбөр нени тоолоп баштаган! Онын ичине киргенинен улам!

Тонокчыны угуп отура, үйим учында санааркап калган жүзин өрө көдүрди. Мынан озо мен онын мындай жаражын качан да ажаарбагам! Ол бу өйдө кандый жараш болгон эди! Же менин үйим күлидип, уятка түшкөн мен жанында отурганчам, менин ле көзимче не деп айтканын слер уккан болзоор? Мен эмди жок жердин ай-карануу түбинде кыйналып, азып-тозуп жүредим, же үйимнин айткан каруузын эске алынгам ла сайын, учы жок ачыныч ла кородол менин өзөк-буурымды жалап-өртөп турат, онын ачузына мен канайып чыдайын, онын уядын мен канайып тудайын, о-жо-о... Жо-жо-жо-о!

Үйимнин тонокчыга айтканы мындай: «Же айса мени кайдаар керек, апаргар, мен жөн». (Узак унчукпай, нени де сананат).

Жок, онын каршу бурузы жагыс бу эмес, жагыс ла ол сөстөри учун мен эмди бу учы жок ай-карагуйдыг түбинде кыйналып, азып-тозуп жүреле, онойып тыг кородобос эмейим. Же база бир мындай неме болгон ине: үйим уйку аразында кижидий, улаарып, нени де сеспей турган чылап, тонокчыга жединтиртеле, арканы төмөн барып жаткан бойы кенетийин бурыла согуп, тостый кугара түшкөн чырайлу, күлидип койгон меге колыла уулап, жаман үниле багырып ийген. «Олтүргер оны! Олтүрүп койгыгар! Ол тирүү тужында мениг слерле болор жагым жок» — деп, ол жүүлгек немедий, үзүктеле кыйгырып турган. «Олтүргер оны!» — бу сөстөр менин куйка-бажымды жымырадып, сын-аркама тондолып, учы-түби жок карануу тамыла жоткондый экчеп учуртат. Бир-бир качан мындай жескинчилүү сөстөр кижиде деп неменин оозынаг чыккан ба? Бир-бир качан андый быжар сөстөр кижиде деп неменин кулагына угулган ба? Бир-бир качан (кенетийин карсылдада каткырат)... Бу сөстөрдү угала, тонокчы да кугара берди ошкош. «Олтүргер оны!» деп жайнап, менин үйим онын женине кадалып турган. Ээчий сүүретелип, кадалала, салбай турган үйимнин жүзин лаптап аякктап турала, тонокчы эш-неме айтпай, оны кенетийин кургак бүр-

лердин үстине антара тееп ийген (катап ла карсылдада коркушту этире каткырат). Колдорын төжине чалыштыра салып, ол меге бурылды. «Бу кадыгты канайдатан? Олтүретен бе, айса кайрал эдетен бе? Јӧп болзоор, башты кекип ийгер, ълтүретен бе?» Јагыс ла бу сѳстѳри учун онын бурузын мен эмди ле таштап ийгедийм. (Катап ла узак унчукпай барат).

Мен эренгистелип отурганчам, ѳйим жагыс ѳн багырып ийеле, жыштын тѳби дѳѳн качып јѳгүрди. Тонокчы ээчий тап эткен, је жегинен де тударга јетпеди. Уйим сурт эдип калган. Бу ончозы меге эдирел ортодо болуп турган немедий бодолгон.

Уйимди тудуп албаган тонокчы ойто келеле, менин кылыжымды, ок-саадагымды јууп алала, онон, барар алдында, кѳлѳүмди бир јерден кезе чаап ийген. «Эм бойым керегинде сананып кѳрѳр керек» деп, онын шымыранып баратканы санаама јакшы кирет.

Ол јѳре берерде, эбиреде текши тымк боло берген. Јоқ, текши эмес, — јанымда база та кемнинг де кѳнүреде ыйлаганы угулат. Кѳлѳүмди чечип јада, јазап тындаланзам, не деп бодоп тураар? Ол мен бойым ыйлап турган эмтирим. (Учинчи катап, терен санаага алдыртып, унчукпай барат).

Эдиме тыч этире јаба бадалып калган буудан учында айрылып, агаштын тѳзинен кѳдүрилдим. Будымнын јанында ѳйим ычкынган бычак јалтырап јатты. Оны колыма алып, бир талайып келеле, кѳксиме кийдире сайындым. Тамагыма кандый да канду тѳўнти келип шаала бергендий бодолды, је бир де ачузы билдирбеген. Качан кѳксим соой берерде, эбиреде там тымый берди. О, бу кандый тымк болгон дейзеер! Арканын тѳбинде бир де кучкаш этпей турган. Јагыс ла бамбуктын ла мѳштѳрдинг бѳрлеринде ажып јаткан кѳннинг чокторы кунукчыл ѳчѳмиктелип турган. Ажып јаткан кѳннинг... Је оло до бир эмештен костый ѳчѳп келетти. Агаштар, бамбук, јыраа, ѳлѳн-чѳп кѳскѳ кѳрѳнбей барган. Јерге јен јастанып јыгылган бойымды койу тымк курчай алды.

Шак ла бу тужында меге кем де араай келди. Бу кем деп, мен ѳрѳ ѳнгдѳйип кѳрѳргѳ санангам. Је эбиреде ончо немени карануй туй базып салган. Онон та кем де... Та кем де кѳскѳ кѳрѳнбес колыла кѳксимнен бычакты кодоро тарткан. Бу ла тарыйын менин оозым ѳрѳп ийген канла толо берди. Мен ѳргѳлјикке ай-карагуй тамыга араай чѳнѳ бергем, база нени де билбес...

ҮЛГЕРЛЕР

АРЖАН АДАРОВ

АРГОНАВТТАР ЧЫЛАП

Алтын бедреген аргонавттар¹ чылап,
Алтайыстан бис кайдаар барадыс?
Алтайдың туулары, алтын чылап,
Чагылып калганын көрбөй каладыс.
Жагына жай таланы бедреп,
Жаан ороонысты эбирип турадыс.
Жажыл мөштинг бұринде конгон
Жайды кезикте сеспей каладыс.
Көзинде жылдысту тун ойногон
Көөркий кысты аярбай барадыс.
Өскө жерден та нени бедреп,
Окпөбрип, бис жүрүп каладыс.
Же тенгис те кечире ырап калзабыс,
Женес жытанган тууларыс түжелет.
Алтынды тапкан аргонавт чылап,
Алтайга жүрегис ойто ло мендейт.
Жеристин жаражы, элистин жакшызы
Ыраактан биске иле көрүнөт.
Сүүгеним деген сөстин бийиги
Сүмер тууларга тен билдирет.
Оошкы жалбыштый чейне чечектин
Онбос өгнни эмди ле биледис.
Орчылангда бис ас та болзобыс,
Одырган одыбыс барына сүүнедис.
Же түней ле, аргонавттар чылап,
Алтайыстан бис ыраакка жүткийдис.
Ак-жарык түбинен алтын эмес,
Артабас, өчпөс сүүжис экелдис.

1975 ж.

¹ Жебрен гректердин легендазы айыныча болзо, бир канча жалтанбас улус «Арго» деп керепле Кара Талайды кечип, Кавказтын жеринен, Колхидадаг, алтын койдыг терезин бедреген.

Айдар сөсти јоным ла бергей.
Өскө телекейдег келбеген эдим,
Өзөгөөрдөн чыккам, өзүп чыдагам.
Өтөккө дө уймалып, өргөгө дө кирип,
Өскүрген јоныма быйаным айткам.
Уредип эмес, јөптөп айдадым.
Учурлу јүрүмди билигер, улустар.
Эмдиги јүрүмис ырысту да болзо,
Эртенги күнди сананаак, улустар.
Адалык јеристе кинибис үспеске,
Ару күүнисти кичеектер, улустар.
Орооныс берген јаркынду јүрүмди
Ондоп јүрүп болбозыс па бис?!
Ойгор бичикти кайра ачып,
Озочыл јондорго јетпезис не бис?
Јаман ла бис деп кезигис јарбынат,
Јакшы болбо деп кем айткан?
Ичкери барар јаркынду өйдө
Јолына кем буудак салган?
Јаан-јашты ондожып болбозоос,
Јакшы улус деп кем айдатан?
Қабакка күүнинг чөгүп қалза,
Қалыктың уулы деп кем адайтан!
Јамандап мен кемди де айтпайдым.
Јаңыс ла јүрегим кезикте қарыгат,
Јакшы, јалакай, билер нөкбөрим.
Јаан јолында канайып тайкылат!
Өрө өзөргө санаан да једер,
Өчөп, өштөп, кем де базынбас.
Өрө өзөтөн салымду бойынды
Өнөтийин кем де кайра тартпас.
Атомның јажытту кыймыгын билеген
Алтай уулдар бисте де бар.
Қарындаш јондор ол ортодо
Қайран јоныбыс ырысту јуртаар.
Орооныс биске ончозын берген:
Ойгор билишти, улу бичикти.
Ырысту јуртагар, иштегер деген
Ыйлу јүрүмненг желген бисти.
Телекейге үним јетпес те болзо,
Тегин јоным уксын ла дейдим.
Ады-чуум јок то болзо,
Албатым, сеге сөстү келедим.

Уренип эмес, жөптөп айдадым,
Улгерде күүнимди тындап уугар,
Ак-жарыкта, алтай уулдар,
Албаты адын бийик тудугар.

АДАЛЫК

Адабыс өскөн жерибис — адалык.
Мында, нөкөр, жажына журтайлык.
Тан эрте ижиске барганыста,
Ырысту салымысты алкайлык.
Балдар чыдадып, мал азырап,
Жаңы, жараш туралар тудалык.
Куда кийдирип, бойыс кудалап,
Төрөл жеристе, нөкөр, жыргайлык.
Өскө жерден келген айылчыны
Өрө отургызып, бис уткыйлык,
Алдына онын ажы-тузысты
Алтай жаңысла элкем салалык.
Удабас уулын кижиге алатан,
Турана коштой тура тудалык,
Иштин кийнинде, тымык энирде,
Айлыстан чыгып, агаш чабалык.
Кичинек журтыбыс там ла элбеп,
Жаңы оромдор сергелен чөйилет.
Кече тегин ле таныш улустар
Бүгүн төрөгөн болгон жүргүлейт.
Орооныбыс — ол улу адалык,
Журтыбыс — ол төрөл адалык.
Адалар сөбгиге жибрен корумда,
Украин жеринде, Москва алдында.
Төрөли учун оло жуда өлгөн,
Төртөн эрден төртүзү ле жанган.
Же жүрүм женген, өрө өскөн,
Жаңы үйе корболоп чыдаган.
Аданын уулдары эмди адалар.
Адалык үзүлбөй туруп ла жат.
Ченелтени, өлүмдиге ончозын өдүп,
Жүрүм ичкери барып ла жат.

ӨЛҮМИНГЛЕ ӨЛҮМ ЖЕНИП

Күзүреген танк алдына
Гранаталу калыырында,
Ол калганчы секундта
Нени санаидың сен,
Алтай уул, Тартыков Семен?
Лаңгыс ла өштүни жеңерге,
Өлүмге жолды бербеске,
Сен граната болуп,
Ого удур учкан,
От ло күкүрт болуп,
Болотты оодо соккоң,
Төрөлиңниң магы болуп,
Жагына сен арткан!
Же сеге, байла,
Калганчы секундта
Кремль, Мавзолей көрүңген.
Улу Төрөлиң
Сениң үстинге
Кару энедий эңилген.
Көзүңниң алдына, байла,
Ыраак Алтайдың,

Бийдинг суузы жайылган,
Кайран улустың
Үйдежиң көргөн көстөри
Чокум артып калган.
Кемниң де кирбигинде
Жаштар мелтиреген,
Мөштөрдиг бүрлеринде
Чалындар мызылдаган,
Кару үндердинг
Шымырты артып калган.
Өлүмиңге өлүм жеңип,
Өйлөрдө тирү
Арттың сен,
Кайран уул,
Тартыков Семен.
Бистиг геройыс,
Магыс, оморкожыс,
Жылдар жылат,
Бийдинг суузы агат,
Нерен Төрөлиңге кожо
Мөңкүликке барат.

АЛТАЙ ПИОНЕРЛЕР

Чанкыр Алтай пионери —
Бирлик биле балдары.
Билгир болуп өзөри —
Пионердин кереги.

«Үрен, үрен, үрен!» — деп,
Улу башчы жакыган.
Бу сөстөрди керелеп,
Бистин билгир тынган.

Төштө кызыл галстук —
Төрөл берген чокту сый.

Ол жүрекке кару, жуук,
Жол жарыдат жалбышты.

Бой-бойыска болушла
Боочыларды ажарыс.
Нажылыктын жолыла
Бис кайда ла барарыс.

«Үрен, үрен, үрен!» — деп,
Улу башчы жакыган.
Бу сөстөрди керелеп,
Бистин билгир тынган.

БИСТИН ОДУ

Жайгыда энир серүүн ле тымык,
Жалбышту от кандый жарык.
Балдар, түрген күреелей туралы,
Брысту кожон чойоли!

Бистин бу оду
Бийик Алтайда.
Жүректе амаду,
Жалбыштан качан да!

Устисте десе чанкыр жылдыстар,
Жаныста төрөл тайгалар.
Кайран жеристи сүрекей сүүйдис,
Корулап оны жүредис.

Балдар одузы
Бийик Алтайда.
Најылык жылдызы
Бистердин јыргалда.

Карануйды јаркын кайра сүрди,
Кандый јакшы эбиреде.
Бүгүн күүнис бийик ле ару,
Бой-бойыска бис кару.

БҮГҮН МАРГААН КАРУУЛУ

(Лит чаначылардыг кожонгы)

Бийик кырдан чаналу
Карлагаштый түжедис.
Бүгүн маргаан каруулу —
Бис јенүге јүткийдис.

Кош јанар:

Эки јол алдыста
Элес-элес эдет.
Соок салкын кулакта
Сыылай-сыылай берет.

Школыска мак учун
Пионерлер јалтанбас.
Чанабыстыг учужы
Буудақтарга тоқтобос.

Кош јанар:

Турумкай, чыйрак болорго
Туулар бисти таскаткан.
Јенү алар јолдорго
Төрөл школыс баштаган.

Кош јанар:

БАШТАПКИ МАЙДЫГ КОЖОҢЫ

Кызыл өрттий маанылар
Көк-айастыг түбинде.
Коот-јыргалду ол балдар
Бистин бийик јеристе.

Муг улустар јүреги
Бүгүн бирлик согулат.
Јастыг жылу байрамы
Најылыкты тыгыдат.

Јаш бистердин каткыбыс
Чечегин болды, чаңкыр Май!
Элбек јүрүм ырызын
Сен јөмөдин, јажыл Май!

Көп жылдарга јолыста
Кожонг болдын, ногон Май!
Төрөл Алтай магына
Јаркын коштын, јажыл Май!

ТУУЛАРДЫҢ БАЛДАРЫ

Тууларда өскөн балдар бис,
Туйуксынбас чыйрак бис.
Турлуларда жай тушта
Кой кабырган эдибис.

Эртен тура тайгада
Элбек кейдинг арузын!
Күн жаркынду Алтайда
Куштар үни жаражын!

Уредү ле иш —
Ургүлжиге эш.
Ол экүге мак,
Ол экүге мак!

Күс келгенче кырларда
Күлер кептү күйерис.
Сур мөңкүнинг жанында
Су-кадык өзөрис.

Төрөл школыс ойто ло
Туулардан бисти кычырар.
Ларык класста катап ла
Жаан жолыс башталар.

Амыраш ла иш —
Айрылышпас эш.
Ол экүге мак,
Ол экүге мак!

УЎРЛИК УЛГЕРЛЕР

Кўски сыгын ай —
 Мен туулган ай!
 Кўзўреген Улу-Кем
 өзөк —
 Мен чыккан өзөк!

Энем коркушту шыралап,
 Сыгытта мында тапкан.
 Карган Кўўкен өрөкөн
 Кинимди мында кескен.

Жүрүмде ырысту болзом,
 Мында ырысту болгом.
 Жүрүмде ару болзом,
 Мында ару болгом.

Мында менин поэзиям —
 Эң артык кожонгым.
 Мында менин
 суузыным —
 Эң ару кожомом.

Мында мен туулгам
 Кўски амыргыларла.
 Мында мен угулгам
 Солун аргымактарла...

Айланайын Улу-Кем,
 Анданайын тўнгинге!
 Азыйдаг бери уулыг
 мен,
 Алкыжын бер жүрүмге!

* * *

Эзен болзын, шахмат-ойын,
Эрелбей сенен, је сананып ырайын!
Эмди јиит үйенинг өйи,
Эртедег туруп, јол јайлайын.

Көөрөбөй айдайын бийик киремди:
Көп берилген, көп берилбеен.
Көрүп турум маргаандык једимимди —
Көпти эткем, көпти этпеем.

Мен — мүргүйчилерининг бирүзи эмей,
Мызылдаган тагылынга омок бажыргам.
Эркинимди, эрчимимди, өйимди салгам,
Энчиге мак та, акча да некебей.

Јаш тужым јаландарда јайылган,
Јаандайла, сеге школдо үренгем.
Јараш ла ару тартыжуун бактырган,
Јажына најыдый мен сени сүүгем.

Үйелер солынат, өйлөр капшайлайт,
Үренет сени карган ла јиит.
Үстинге бөкөйип, чачым кажайат,
Үрелбес бойын ойгор ло јиит.

Эзен болзын өткүрген энгирлер,
«Чертишкен» јерлер: ДК, Айларк...
Эзен болзын шахматчы-кезерлер:
Ченцов, Сычев, Суслин, Пак...

«Алтайдын Чолмоны», «Звезда» ажыра
Ајыктаарым мен ончо керегеерди.
Јоткон улдаган бу кажатта
Јоксынарым слердин најылык

күреегерди.

Ойнооруму
Якшы болзын, агаш жуучылдар,
Якылтамды база бұдүрип туратанаар.
Ичимдеги шүүлтемнинг изүзин алала,
Ичкерлеп, ойто тескерлеп туратанаар.

Кородобой-коркыбай жартын айдайын,
Кокурдан, чыннан ойноорым чөлөөдө.
Туружу-туштажудан туура турайын,
Турумкайым ченелзин өскө чүмделде.

Ол өктөм, ол ойгор тегин калбас,
Олор судурдый жарыдар жолымды.
Чармачынын колы кылдан жаспас,
Чачарга болужар жолдыкты, жылдарды.

* * *

Таг эртен тура
Темир күрде турадым.
Город үстине күн чарчайт,
Жарчаадый чогын чачат.

Толку үстинен эзин көдүрилип,
Ак чамчамды канаттый тостойтот.
Түндеги оромдордон мени үйдежип,
Ботинкам бажында тозын уйуктайт.

Кечеги шуурган кирлү Майма
Эмди арула, токуналла тынат.
Кечеги туйук ла коронду санаа
Бүгүн жарып ла сын женилтет.

Канайдар, бу түннинг козында
Кайкамчыду күрлер күйген жат.
Оны жагыс ла бу ак-жарыкта
Бир кижн — ол мен, билерим жарт.

Айлыма мен жаныксазам, барбазым
Айдын ак ла кара толунунда.
Көзнөгиме көрүксезем, көрбөзим:
Көрмөстөр бар бежинчи толугунда...

...Оног десе город ишке белетенип,
Мун чыкырт ла үндер торгулат.
Олорго жөмөжип, та нени де белгелеп,
Комсомол тууда күүк жыгкылдайт.

* * *

Тышкары энгир.
Тылырайт салкын.
Тындайын сени,
Тымык жадын.

Ыжык турада
Шынгырайт эфир.
Эм тургуза
Телекейде амыр.

Тынайын сени,
Ончолык ырыс.
Орой мени
Ойгоскон жылдыс.

Эзен болзын,
Жолдор, жылдар.
Эмди жолдыктарым
Токунал жылыдар.

Орчыланг кеенинде
Кайкалайт ай.
Карайын сеге,
Кару кабай.

Тышкары энгир.
Тылырайт салкын.
Тындайын сени,
Тымык жадын.

БАШТАПКЫ БОЛЬШЕВИКТЕРДИ САНАНЫП...

Революцияның баштапкы жылдарына
 Санаамла барадым.
 Павел Корчагиннинг үйезин —
 Баштапкы большевиктерди сананадым.

Ол жылдар керегинде
 Кинолор көргөмдө,
 Көстөримди изү јаштар көлөткөлөйт.
 Олордын ижемјизиң, шыразын билгемде,
 Кејиримде кызу болчоктор түүлгилейт.

Олорды эрјинеге тўнейлеп болор бо?
 Олор эн кеен алмазтардаң ару!
 Олорды аржандарга тўнейлеп болор бо?
 Олор эн эмдү аржандардаң күчтү!
 Олорлорды сүмерлерге тўнейлеп болор бо?
 Олор эн бийик сүмерлерден мөңкүлик!

Олор келер өйлөр тўбиненг —
 Коммунизмненг келген.
 Одузынчы, төртөнинчи
 Чактарда жүрген,
 Олор Лениннинг
 Очпөс жүрегинде бүткен.
 Бу чалындый ару ла
 Јалбыштый изү улус.

Бу јебрен чөрчөктөги баатырлардый,
 Качан да керектү ле кереес улус,
 Слер эмди кайда?
 Слер бистинг көксисте,
 Каныста.

Бис бу улустан —
Таадаларыстан эмей.
Бу некелтечи, Өртөбчи жүрегис
Олордон келбей.
Бис слердин агару
Некелтегерле тирү,
Слер бисте жок болзо,
Бис жок ло өлү.

ЭМЕЕН-ӨБӨН

(кокур)

— Мен Кайа.
Сен менде жажарган
Быыраш кайыгаш.
Je кайа бир жылым,
Бирде ол кыпту.
Мыны ундыба,
Быыраш кайыгаш.

— Мен Кадын.
Сен менде экчелген
Кичинек кемечек.
Je Кадын бир жобош,
Кезикте кылыкту.
Оны эндетпе,
Кичинек кемечек.

— Мен Тегери.
Сен менег караган
Лукачак айычак.

Je Тегери бир айас,
А бирде булутту.
Мыны билип жүр,
Лукачак айычак.

Кажызы кайазы?
Кайсызы кайыгаш?
Кем кемге
Кеми? —
Кем кеме?
Кем Кадын?
Кем тегери — ээзи?
Кем ай чылап жүскен? —

Кажы ла биле
Бойында билер.
Je оны билбеек —
Ол жаан жажыт!

ЭНЕМНИНГ ЭРКЕ КЕБЕРИ...

Эске ле алынзам,
Эжиктин жанында
Эриккен, сананган,
Эриндериле та нение де шымы-
ранган,
Та нени шымыраган

Энем турар, кайран энем,
Кара жангыс энем!
Энемнин чырайы,
Энемнин чырайы,
Эске ле алынзам...

Санаама ла кирзе,
Самаатып такпай жууп жүреле,
Санааркап калган,
Санаага бастырган,
Та нени шыпшаган,
Та нени шыпшанган
Ойто ло энем, ол ло энем,
Кара жангыс энем!
Энемниг чырайы,
Энемниг чырайы,
Санаама ла кирзе...

Та беш балазынын
Салымын сананган,
Та оору адабыска
Алкыш сураган,
Та кемге жалынган,

Та кемге бажырган,
Та кемнен сақыман,
Кажаганнын жанында
Кураан кучактанган
Тура калган.
Та нени шымыранган,
Та кайда барган,
Та кайда барган.
О, кайран энейим,
Кара жангыс энейим!

Энемниг чырайы,
Энемниг чырайы,
Эске ле алызам...
Сананзам, ыйым келер,
Эрке кебери...

А К К А Р

Ак кар жаап жат,
Ак кар жаап жат.
Айастан агып,
Жылбырап жат.

Карычактар санааркак,
Каран амыр тамгылайт.
Канча түмен немеге
Карлу тымык салгылайт.

Будактарга илинип,
Араай тымык конгылайт.
Буттарыстын алдында
Лымжак кыжырайт.

Карычактар жаагына
Жапшынала, кайылат.
Унчукпай ла жакшызын
Артырала, жылыйат.

Улустар бүгүн ару-ару —
Жүректөр өткүрө
Кар жаагандый.
Санаалар бүгүн жарык-жарык —
Карлар жүректен
Жарып тургандый.
Бу апагаш амыр
Жерге кандый жарайт.
Бүгүнгү түш, энгир
Кандый кеен, араай!
Ах, жүрүмис, жүрүм,
Ару-ару бол,
Бүгүнгү күндий,
Ап-апагаш кардый бол.
Ак кар жаап жат,
Ак кар жаан жат.
Айастан агып,
Жылбырап жат.

ЈУС ЈОЛДОРДЫҢ ИЛБҮЗИ

1. Самара бичик

Жоругым эмеш удап калза,
 Қайран эжим, сақып кунукпа.
 Браакта жүрегим ачып, согулза,
 Эжигин чыкыраар, је сен куйбукпа.

Сеге жангыскан артарга күч деп,
 Қару көөркийм, ондойдым мен.
 Же меге десе онон до күч деп,
 Көөркийим, эмди сезедин бе сен?

Эриккен, јоксынган туйуксу өйлөрдө
 Сениг кеберинг јаантайын эбелет,
 Же мениг кеберим көрөргө сананзан,
 Кичинек уулысты кычырып аларын.

Чыйрак элигеш ойынын чачып,
 Јаныга сениг жүгүргенче келер.
 Мениг чырайымды жүзинен бедреп,
 Бойыңдыйын тапканыңды сеспей де каларын.

Кезек өйгө јогымды ундып,
 Мениле ыраакта куучындажып аларын.
 Меге сенийинен күч ле, экем,
 Тыг санааркаба — салымды канайдарын.

Жоругым арай ла удап калды.
 Сақышта сезимниг бийиги бар.
 Эжигин кенете кылырт этти.
 Же онызы —
 Уулыбыс ойыннап жанганы...

2. Күүн

Сен меге
Айылдап келетсен, көөркийм,
Мени сүүндирерге
Сый экелбе.
Сен

Ол туштагы мен билеечи
Телекейин экел.
Ол телекейден эн артык сыйды
Алатанын
Бойум билерим.

3. Уй кижн керегинде

Бүдүми кеберкек бала —
Кемнин де эжи болор.
Онон, балазы туулза,
Энезинин жаркынын алар,
Кееркемјизин алынар.
Онойдо

Уйелер кийнинен
Уйелер келер.
Учында —
Јер үстине јылу түжер.
Онын шылтузы —
Уй кижн...

4. Јолугуш

Јылу колынаг јединзен,
Сезим санаага јединзен,

Оичо суракка «је» дезе,
Јаан сүүшке тидинзен!

5. Кереес

Јүрүм јалт эдер —
Канадынаг
Көлөткө дө артпас.
Је јагысты канайып айтпас:

Мөңкүлик јалакај,
Јебреник кай —
кару эжик,
ару эжинг...

6. Энебисти эбире

Аш.
Јараш.
Куурылыш — быјыраш.
Энемнин колында булгуш.
Казан үстинде ыш.

Буудай быш!
Јыјыраган табыш.
Байла, буудай ла тиш.
Очокты эбире чоктолыш:
Қарындаштар — беш.

7. Таныш энир

Энирде таныш јуртыма
Эжик ачып, чыгајын.
Қарангуйда көрүнбей,
Қайындарла өдөјин.

Өскө јиттер каткызын
Араайын базып угајын.
Откөн өйлөр комузын
Өнөтийин эске алајын.

Туштажаачы талага
Туйкайынан келейин.
Бери келеткен балага
Ун чыгарбай турайын.

Оны сакып турган деп,
Таныбай мени, бодозын.
Удура чөйгөн колыма
Алаканын ол салзын.

Мен кемди де сакыган
Бойдон болуп жууктайын.

Колдорынан божотпой,
Эрке үнин тыгдайын.

Мен болзом деп сананып,
— Мен эмес — деп айдайын.
Эртезинде туштага,
Билбеечи болуп өдөйин.

Туштаган сайын кемзинип,
Туйкайын карап ол жүрзин.
Бойы кемге келген деп,
Лажына санан ол жүрзин.

8. Кышкы сакыш

(кожон)

Кар күртеген чичке жол,
Удура келбес арган жок.
Клубтан ойто жанар жол,
Коштой өтпөс арган жок.

Жолдон туура чыкканын
Ады не деп айдатан?
Ойто кайра бурылзан —
Шылтагы не деп айдатан?

Тон жаказын кодүрүп,
Көрбөбчи болуп барарым.
Тапчы жолдо коштойын
Өдбөбчи болуп турарым.

Калың күртке жөлөнүп,
Көндрө жолды берерим.
Батпаачы болуп кылынып,
Кучактай сени аларым.

Шалиге түшкен ак карды
Бурулу болуп кактаарым.
Кырутыган жакангы
Өнөтийин узак кактаарым.

Жолой, калак, жыгылдын деп,
Колыңнан тудуп үйдеерим.
Кирнестеден күлүмзирензең,
Эртезинде база кетеерим.

9. Кыс сөстөгөнү

(кокур кожон)

Элчи сеге келерде,
Эжигиңнең не сүрген?
Эччй сөсчи кирерде,
Эрмектешпей бурылган.

Армакчыда адымды
Айдын түнде оролтконг.
Бедреп жүрген ийдимди
Бозогодон сен сокконг.

Откөн сайын кыжктап,
Көстөрिंगле сен көргөн.
Онотийин куйбудып,
Көзимче чачыг сен өргөн.

Көрбөчү болуп кожондоп,
Комургай үнин угускаң.
Өскө уулла бијелеп,
Эрке колыг көргүскен.

Обызынду кылыгың
Ондобой калзам, кайдарың?
Өскө турлу јанында
Ай буулазам, кайдарың?

Элчи сеге эм келзе,
Эжигиң ачпай кайдарың!
Узактаң сөзим экелзе,
Укпай кайда барарың!

10. Салым

— Үлгерлеп јаныдаң нени айдарга? —
деп,

Кемниг де үни менен сураган. —

«Сүйүш», «чечектер», «салым» —

Ончозы бичилген.

— Байла, чын, — дейдим.

Је, айдарда,

Чейнелү јолдорго эм чыкпайтан ба?

Бу јаражай кыска

күүнни салбайтан ба?

Салым учун

Тартышка эм бакпайтан ба? —

Ончозы солун.

БИЙИК БОЛ, КИЖИ

Эртен тура күн чыгар,
Эдил куштар жаңарлаар.
Жалаңда ла турлуда
Улу иштер башталар.
Бажыңды бийик тут,
Нөкөрим, бу тушта.

Баштапкы чечектер, көктаман жараш,
Он сегис жаштуда сен омок ло жаш.
Сок жаңыс сүүш
Жолыңда туштаар.
Сүүжинди бийик тут,
Нөкөрим, бу тушта.

Бу өйдин жылыжы сүрекей капшай,
Ырызын бедре жолдордо жалкыбай!
Онон ойто ло
Жолго чык баштап —
Бажыңды бийик тут,
Нөкөрим, ол тушта.

Жакшы ла жаман бой-бойын кетежер,
Алтай-Буучай ак-чегин некежер,
Аранай ла Шаранай оныла өштөжөр...
Бу жүрүм жаантайын
Амыр жок тартышта.
Бойыңды бийик тут,
Нөкөрим, ол тушта.

Жаңы, жаш үйелер жүрүмге келгилеер,
Эң артык нөкөрин жүрүмнөң барар.

Ого сен улай
Санаркаарың сыктап.
Бажынды бийик тут,
Нөкөрим, бу сыста.

Сүмерлер бажында ак кар жажына.
Жүрүмде мөңкүлик бийик күүн ле санаа.
Улусты сүүри —
Улу-жаан ээжи.
Качан да, качан да
Бийик бол, кижии!!!

КАЗАЙ ӨРӨКӨН

Буттарын араай жылдырып,
Буурыл өрөкөн барадат.
Кажы ла эткен алтамы
Катан сөөгин сыстадат.

Удура келген кижиге
Уткуулду жакшы ол сурайт.
Откөн салымын улуска
Откүн эмес куучындайт.

Көстөри онын тымык, тымык,
Көксинде эрикчел бууныккан;

* * *

Былтырдаг бери өрөкөн
Болчок турада жангыскан...

Чак-түбек ле тартыжу
Чачында тустый кажайат.
Туура ла айылдаш бир кижии
Туразын келип јун салат.

Буттарын араай жылдырып,
Буурыл өрөкөн барадат.
Је түнде күйген жылдыстый,
Јүреги тирүү чагылат!

ТЫМЫК, ТЫМЫК...

Төрөлим үстинде
түн, айдыг.
Туулар, јаландар —
мөңүн, алтын.
Ар-бүткен үргүүлде,
тымык, тымык.
Жылдыстар көлдөргө
арай тамат.
Агаштар жабынган
Ай жаркынын.
Олор чек ундыган
салкын барын.

АЧЫНБА, ЭНЕ

Ачынба, эне, кезикте мен кату.
 Ол — жүрүм-талайдын
 Сооргокторына чыдашпай,
 Балык бойым
 Изү кумакка
 Чыгара чачтырып,
 Та ойто сууга кирерим.
 Та кумакта өтөрүм деп,
 Жаратта чарчалып жадарымда,
 Жүрөк тонтгон.

Ачынба, эне, кезикте мен кезем.
 Ол — көгүсте жуулган
 Корон ло аржан
 Белен ле эптү
 Чаазынга төгүлбей,
 Көксимди өртөп,
 Меемди чайкаарда,
 Тилим кажылган.

Ачынба, эне, кезикте мен андый.
 Аргалу болзон, өткүрүп кой, эне,
 Өткүрүп кой.

Москва, 1975 жыл.

* * *

Сала берерим...
 Энем дөөн сала берерим.
 Артып каларын бу жалаңда жаңыскан.
 Алтын бүрлер будыга оролып,

Кушкаш үнин кулагынга угуспас,
Мере үренген кара таан
Карузып сени качан да айланбас.
Кайнап жаткан калык ортозынан
Ырызын таппай, өскүзиреерин...
...Күстинг кунукчыл күүзи угулат,
Жааш тамырайт, тамырайт,
Кайда да бала ыйлайт.
Сала берерим энем дөөн...
Сала берерим.

Москва, 1974 жыл.

БИЛБЕЗИМ

Сүүгем бе,
Сүүбегем бе,
Билбезим.
Же кажы ла тўн
Эжигим ачып,
Сени уткыйтам.
Кажы ла тўн

Колында танкылу
Эжигиме келеле,
Жетире тартып,
Адым адайтам.
Сүүген бе,
Сүүбеген бе,
Билбезим.

Москва, 1975 жыл.

БИСТИҢ КИЧҮ КЫЧЫРААЧЫЛАРЫСКА

АЛЕКСЕЙ КАЛКИН

КЕРСҮ ТАБЫЧАК

(Азыйгы жүрүмнөг)

Озо Алтай ичинде, жакшы одорлу кобылардын бирүзүндө, ак кереге айылду, алтан кыра аш салган Колонжы деп койойым журтаган. Ол эки уулду, эки кысту, жараш абакайлу болгон.

Бир катап күн кырдан жаңы ла өрө көдүрилип, өксөп келедерде, улустап торбоктор садып аларга, койойым жаан кайырчагынан акча чыгарып, чотоп баштады. Бу бйдө эжик кыжырт этти. Койойым чочыган бойынча кайа көрзө, эжиктен бир карган эмеген кирип келди. Ол элик бычкак өдүктү, эчки тере тонду, түлкү бычкак бөрүктү эмтир. Кирген кижини улусла эзендежеле, отын жанына отура түшти.

Койойым келген кижини кылчас эдип көрүп, чодын жылдырып, оноң сурады:

— Бу соокто слер кайдан келдигер? Ады-жолоор не кижини?

Карганап айтты:

— Адым менин Табычак, айлым менин мынаар, ол кырдын ары жагында.

— Не керектү жүрүгөр? — деп, койойым база ла сурады. Чынынча айтса, келген эмеген онын ичине жарабай турды. «Жокту карган неме турбай бу» деп бойында сананып калды.

— Колонжынын айлына конойын деп келгем. Онын чодына кол саларга турган кижини эдим — деп, Табычак айтты.

Койойым онын кокурлап отурганын билип, айтты:

— Койойымнын чодына слер канча кире акча саларга турганаар? Табычак каткырып, эрмектенди:

— Аш бергедий болзо, акча кайда барар. Чой кайырчакта жок болгой, чойрук өдүгимнин кончы толтыра акча эмей.

Койойым каткырып, кокурды үспеске айдат:

— Андый айылчы биске жараар. Аш бисте алмарда толтыра. Акча жок болзо, айса торбок садараар.

Карганап айтты:

— Табычактын айлын табарып барар болзоор, чар да табылбай-

сын. Көкүдө айдарга көп табылбагай, көк ийнегимнинг бозузы бар эмей... Којойымга садаын деп, кобыга апарып семиртип салгам.

Којойым каткырынып, чодын жылдырып баштады. Колонјынын үйи Табычакка көчө урды, алдына калаш-каймакту тепши салды. Табычак ажанып аларда, којойым сурады:

— Арба алараар ба, айса тараан ба?

Табычак нени сананган болбогой, је којойымнын сурагына каруун берди:

— Менде бир кастыг эди бар. Оны слерге берейин деп. Ордына арба береер: тараан сарјузы јок кижиге јарабайтан эмей.

Колонјы Табычакка баштанып, каткырынды:

— Слер касты экелип, бу айылдын ичинде улуска једер эдип үлегер. Јетире үлезеер, ат көдүргенче арбадан уруп алып, јанараар.

Табычак каткырада, јеп-јенгил тура јүгүрип, айылдан чыга конгон. Ого-бого јетпеди, кастыг эдин тудунганча кирип келди. Онон столго салала, ооктоп кести. Эки канадын эки јараш кыска берип айтты:

— Стол јалмагар, печке јалмагар. Куркунын дезе кайнадып јигер. Колонјынын кыстары коркушту сүүндилер.

Онон Табычак кастыг эки будын кезеле, эки уулга берди.

— Уулдарыга будын беретем, анчы уулдар болбой кайдар? Слердин үлүгер бу — деди.

Кастыг белкенчегин кезе чабала, којойымнын үйине берди:

— Белкенчегин слерге берип јадым. Мойны ла кабыргазы којойымнын болзын — деди. Төжин ойто таарга сугуп алды.

— Ырысту кижинин үлүзи де јакшы. Куштын төжи эттү болбой. Балама апарып беретем — деди.

Којойымнын үйи сүүнген. Ол бир казан јармага кастыг эдин кайнаткан. Којойым сүүнеле, төрт јаан кара капка толтыра үрен арба уруп берди. Табычак сүүнген бойынча, алтын јүстүгин абакайга сыйлады. Мыны көргөн којойым билбеечи болуп, јүстүктин баазын чотко тартарда, кунан уйдын баазына келижип турды.

— Јаан кара чайдын экүзиле бу кижини сыйла — деп, үйине јакыды.

Табычак эки чайды алала, бир чанак арбалу јанды. Тулаан айдын јангызында чарын алар болуп којойым Табычакла куучындажып салды.

Табычак јерине једип барала, эки таар арбаны үренге артырган. Арткан эки таар арбазын көчө-талкан согуп, кыштай јиген. Јаан чайын бир түлкүнинг терезиле кожо бир байга берерде, ол Табычакка согум мал берген.

Тулаан айда којойым чар аларга келди. Табычак боорогы артырып алган кастыг төжинен којойымга көчө кайнадып күндүледи. Којойым чарды аларга келерде, куру келбеген. «Көк чарынды сатка-

нын учун, мен сеге бир салда берип жадым» — деп, ол айтты. «Бай сыйлап берзе, сыйрып алатан» дежетенин Табычак ундыбай отурды.

— Салган ажыг жакшы бүтсе, төрт таардын үстине үч таар аш кожоло, экелип берерин ундыбай жүр — деп, чарды јединип јанар алдында, Колонјы Табычакка жакып салды.

Келер јаскыда Табычак јерди јаза кыралайла, эки таар үрен чачкан. Күскиде аштын түжүми жакшы болды. Улус көчө-талканду болуп, жакшы јада берди. Анайып, Табычак эки-јангыс мал-кужын ашка толып, аш өскүрип, јокту-јойу улуска болужын јетирген.

КУУЛАР¹

Озо-озо чактарда Туулу Алтайда карган өбөгөн лө эмеген јуртаптыр. Олордын жүрүми ырысту болгон деп айдарга јарабас. Бастыра жүрүминде карганактар Саранчы деп кааннын јалы јок јалчылары болгон.

Олордо Күмүш деп атту кыс бар болгон. Бу кыстыг јаражын улус кайкагылайтан. Ада-энези сок јангыс балазын кичееп, сүрекей сүүп, кандый ла ишке үредип тургандар. Јылдар өтти. Күмүштин јаражын Саранчы кааннын уулы көрүп, аланг кайкады. «Бу кемнин кызы болотон? Бу кысты уурдап алза, не болор?» — деп, ол ичинде сананды.

Саранчы каан уулына бай кижинин кызын алып берерге, Сангыскан байга кудалар ийди. Мыны билген уул адазына мынайда айтты: — Олтүрер болзогор, өлтүригер, је мен Сангыскан байдын кызыла јуртабыым. Мен Күмүшти сүүп жадым.

Мыны уккан Саранчы каан санаазын арай ла ычкынбады.

— Кудай ла дезен база. Бу шилемир нени айдат — деп, ол калктап сурады: — Кемди дейдинг, уулым? Күмүш ол кемнин балазы?

— Ол бистинг јалы јок јалчыбыстыг кызы. Ада, слер ол кысты көргөн болзогор, онын јаражын кайкаар эдигер. Ол кыс иштегкей. Мен оны эжим эдип аларга качаннан бери сананып жүрүм.

Сангыскан байга барган кудалар јангылап келерде, Саранчы каан олордон сурады:

— Нени айдарыгар? Неле мени сүүндиреригер?

Кудага барып жүрген Јелечи деп карган үй кижн каруузын берди:

— Сангыскан бай биске мынайда айткан: «Бистинг кызысты кичинек ле тужында өскө байдын уулына кудалап койгонус».

Саранчы каан бу солунды угала, мынайда сурады:

— Јелечи, слер Күмүш деп кысты билеригер бе?

— Билбей база, андый кысты кем билбес?

— Айса, ол кысты кудалап барарга слер јөп пө?

¹ Бу чөрчөкти Сумачакова Елена Санаевнадаг онын кызы Эльза Сумачак бичиген.

— Јӧп эмей база.

Кудалар каргандардын айлына кирип, тажуурлардагы аракыны ологро берип, мынайда айттылар:

— Саранчы каан слерле тӧрӧнзижерге туру. Слердинг жараш кызыгар Саранчы кааннынгу уулына жараган эмтир. Онынгу колун Мырчак сурап туру.

Мыны уккан карганактар сӱрекей кайкагылады. Олордын жокту кызын каан кижинингу уулы не кудалайт не? Бай улуста кыстар жок по? Кӱмӱштингу адазы отурган јериненгу туруп, айтты:

— Сок жангыс сӱӱген кызыбысты кул эдип Саранчынынгу уулына бербезис. Онынгу кӧзинингу јажы кургабас.

Кӱмӱш бу улус кудага келгенин билеле, чадырдан чыгып, адына минеле, сӱӱген уулынынгу айлы јаар мантада берди.

Кӱмӱштингу сӱӱгени жокту малчынынгу уулы Мерген болгон. Адынан тӱжӱп келеле, айылга кирип, Кӱмӱш Мергенге мынайда айтты:

— Аргадазан мени, Мерген. Саранчы кааннынгу уулынангу кудалар келген.

Мерген бу куучынды угала, сурады:

— Сен нени айдадыг, Кӱмӱш? Чынын айдадын ба?

— Чынын, чынын, качалы.

Мерген карган адазыла эзендежип алды. Ононгу олог адына минип, јортуп ийдилер. Кенетийин мантап келеткен аттардынги тибирти угулды. Кайра кӧрзӧ, Саранчы кааннынгу уулы ла онынгу најылары эмтир.

— Ичкери капшай мантат — деп, Мерген Кӱмӱшке айдала, адынгу бурып, байдынгу уулына удуга болды. Камчызыла Мырчакты талайып келеле, сокты. Ононгу Кӱмӱштинги кийниненгу учкан куштый мантада берди. Турган изи артып калды, атанган изи жок болды.

Ачу-коронго чыдашпай, Мырчак кыйгырды:

— Тудугар кӱрӱмди, тудугар!

Је Мерген ле Кӱмӱштинги изи де жок. Олорды кайдангу тугар.

Мырчак айлына келеле, адынангу тӱжӱп, адазына айтты:

— Јокту малчыны ары кедери сӱр. Олӧр болзо, ълзин. Онынгу уулы мени камчыла соккон.

Кӱндер ътти. Мерген ле Кӱмӱштен гу ырысту улус јер ъстинде жок.

Бир кӱн Кӱмӱш ле Мерген ажанып отуларда, Кӱмӱштинги энези кыйгырды:

— Балдарым, качыгар. Саранчынынгу уулы ла онынгу јалчылары келгилейт.

Мерген ле Кӱмӱш аттарына капшай минеле, сууны кечип ийдилер.

Мырчак олорды тирӱге де болзо, ългӧн дӧ болзо, тудугу алар деп, терег шӱӱнди.

— Аттараардангу тӱжӱгер, ононгу башка адарым — деди.

Мырчак жууктап келгенин көрөлө, Мерген Күмүшке айтты:

— Мындый жескимчилү неменин колына киргенче, өлүп калза, торт эмес пе? — Күмүштин колынан тудала, сууга калы деди. — Мен сенен кийинигнен калыырым.

Күмүш каруузын берди:

— Же, мен андый жыланнын үйи болгончо, өлзөм торт — дейле, кайыр түрген сууга калып ийди.

Мерген оны ээчий база калып ийди.

Бу өйдө Мырчак сууга жууктап келди. Көрөр болзо, сууда эки ак куу эжинип жүрү. Куштардын жаражын алан кайкады. Онон не болгонун билеле, мылтыгын алды. Же ол сондогон. Куулар суудан көдүрилеле, бийик чагкыр тегерини көстөп, алтайына уча бергендер.

Куулар — ол жайымнын куштары. Олор качан да болзо, эки бойыла кожо. Эки куунун бирүзи качан бирде өлзө, экинчи нөкөри жүрбес, база өлөр.

ОЗОГЫЗЫН ОЙГОРТЫП, ЭМДИГИЗИН ЭЗЕДИП

АЛЕКСАНДРА ТЫБЫКОВА

ЈЕБРЕН АЛТАЙ БИЧИКТЕР

Чарас сууны эдектей, Кадын-Бийдин белтиринде, Сростки јурттыг јанында кургандар улус Алтайда 15—12 мунг жыл мынан озо јатканын керелейт. Олордын тудунган-кабынган немелеринен көргөндө, ол улус таш чак тужында јаткан, темирди билгелек эмтир. Ол өйди наукада палеолит деп адап јат.

Ады јарлу ученылар С. В. Киселев, П. М. Грязнов, С. И. Руденко ло оног до өскөлөри археологический казынтыларга тайанып, бойлорынын научный иштеринде бистинг эрадан озо IV—III чактан ала бистинг эранын чагына јетире Алтайда јаткан албатынын культуразы бийик болгонын темдектеген.

Алтайда корумдар казатаны XIX чактан бери башталып келген. Бу иштерди 1828 жылда Карл Ледебур П. К. Фроловтыг болужыла, 1865 жылда В. В. Радлов ло оног до өскөлөри башкаргандар. Је курган-корумдарды элбеде казары, озогызын научный јанынан теренжиде шиндеери јагыс ла Улу Октябрьдын революциязынын кийинде јарамыкту тözөлгөн, 1927 жылда Коротыда, Шибедө, Экинурда, Чолушманда Көдүрге деп јерде, 1929 жылда Улаганда Базырык дейтен, 1954 жылда Туяактуда ла оног до өскө јерлерде кургандар казылган. Олордон табылган жүзүн-јүүр немелер, алтын-мөңүн јөбжөлөр скиф өйи тужында Алтайда јаткан улустыг культуразы бийик кеминде болуп, олар өскө ороондорло колбуларды элбеде өткүргенин керелейт. Эмди ол алкы-јөбжө Ленинградтын телекейлик јарлу Эрмитаж деп музейинде «јебрен Алтай» деп анылу бөлүкте туруп јат. Ол өйдөги Алтайда јаткан улус наукада бодоштыра скифтер деп адалып тургандардын тоозына кирет. Монгол бүдүмдү улус Алтайда бар болгоны бистинг эрадан озо бир мунг жылдын ортозына келижет, ол эмезе 2500 жыл мынан озо. Ол өйдөги улустыг историязын олардын бичик-билигинег билер керек болгон, је олардын бичик-билиги, бичиген документтери наукада эм үстине јок.

Бистинг өббөкөбис болуп турган албаты — јебрен түрктөр. Онызын

археология, история, этнография, түрктердин бойынын таштарда бичигени ле жебрен летописьтер керелеп јат. Бу эленчик калык бистинг эраныг бежинчи чагында Алтайда, Алтай ла Кагайдыг (Хангай) ортозында, Эртиш бажында мал азырап, темир кайылтып јаткан. Озогыда темир кайылткан јерлер бистинг Алтайда эмди де көп учурап јат. Ол өйдөги телекейде бу эл-биригү сүрекей јаан учур алынып, бойынын камаанын јангыс ла Азияга эмес, је анайда ок Европага да јетирген. Онын учун Алтайдыг эдегинде турган түрк каанныг өргөзине ағылу элчилер туку улу Византиядан келип туратан. Ол тушта Алтайда ла оны эбиреде јаткан көчкүндердин тилдери бой-бойына јуук, укташ болгон, эмди ол тилдерди наукада түрк тилдер деп адап јат. Ас ла салза, VI чактан бери түрк тилдү албаты бойы быжу бичик-биликтү болгонын олордын кайа-таштарда ла тудунган-кабынган немелеринде бичилгенинен билип јадыбыс.

Алтай, Монгол, Тува јериндеги таштарда сан башка бичик бар деп Россияда элден озо I Петр каан тужында Ремезов деп кижги, онын кийинде Полтавадагы јуу-согушта олјого кирген швед офицер Иоганн Страленберг јетирген. Таштардагы бичиктерге ајаруны Мессершмидт деген ученый база эткен. Ол бичиктер керегинде материалдар узак јылдарга улай јуулып келген, је ол кажы калыктын, кандый элдин болгоны јарталбаган. XIX чактын баштапкы јылдарында таштардагы бичик керегинде латин тилле статьязын Григорий Спасский јарлаган. Онын ла кийинде өскө ороондордын ученыйлары ол бичикти ајаруга алып, ол кажы калыктын энчизи деген сурактын јартына чыгарга шингжүлү иштерин элбеде өткүрип баштаганлар. Кезик ученыйлар бу бичик финн албатынын деп бодогон, не дезе, ол тужында финн укту калыктардын жебрен төрөлин Азиядан, јартап айтса Алтайдан, бедрегилеп турган, је андый шүүлте јастыра болгоны јарталды. Финн тилдин законуна тайанып, ол бичикти кычыратан эп-арга јок болуптыр. 1889 јылда орус шингжүчи Н. М. Ядринцев эмдиги Монголияда Орхон суунын јанында бичиктү таштар тапкан. 1890—91 јылдарда оморды шингдеп көрөргө Монголия јаар эки экспедиция атанган. Бирүзи — Финляндиядан, экинчи экспедиция академик В. В. Радловко баштадып, Петербургтан барган. 1893 јылда дат ученый Вильгельм Томсен бу таштардагы бичикти кычырып, онын канча өйгө јарталбаган јажыдын тапкан. Ол өйдө В. В. Радлов В. Томсенле колбу јогынан ол бичиктин он беш кире букваларын таап, бойы база кычырган. Табылган эп-арганын болужыла текстти В. В. Радлов көчүрген. Бу таштарда бичик жебрен түрк тилле бичилген эмтир. Анда түрк каан Билге-Каган (734 јылда өлгөн) ла онын ийнизи, черүнинг атту-чуулу башчызы, алып-кезер Күл-Тегин (732 јылда өлгөн) төрөл элин корулап, камык јуу-согуштарда туружып, эткен калапту керектери ле ат-нөрези керегинде керестеп айдылыптыр.

Бу кереестерден ол өйдө журтаган албатынын кылык-яңы, тили кандый болгонын билип алдыбыс. Тенгери, Ай-Күн, Жер-Суу ла Умай-Эне деп алтай улустын озогыда жагдаганы жебрен түрктөр тужындагызынан бир де башказы база жок болуптыр. Андый кереес бичиктер Ондой аймакта Бичиктү-Боомдо ло Кан-Оозы аймакта Мөндүр-Соккондо база бар.

Мөндүр-Соккондогы бичиктердин бир канчазын Бийсктин музейинин улусы экспедицияда жүреле, тапкан. Курайда ла Туйактуда кургандарда табылган мөнгүн жыраканын түбинде ле курдын кееркедүлү жазалдарында андый бичик база учураган.

1964 жылда кыргыз тил-шинжүчи К. Сейдакматов Мөндүр-Соккондогы ла Бичиктү-Боомдогы озогы түрк бичиктерди аяруга алып, түрк албатынын жебрен бичиги керегинде статьясын 1964 жылда Фрунзеде чыккан «Текши тюркология ла дунган-билим аайынча материалдар» деп жуунтыда жарлады.

XIX чак башталып турарда ла онын ортозы киреде Алтайда озогы түрк бичиктер керегинде баштапкы жетирулерди Г. И. Спасский ле В. И. Вербицкий деп шинжүчилер эткендер. Алтайдан табылган жебрен бичиктерди тереңжиде шиндееринде ле олордын текстин орус тилге көчүреринде бир канча тюркологтор турушты.

1958 жылда Э. Р. Тенишев «Алтайда Чарас суунын жарадында кайадагы руна кептү бичик» деп статьясын «Эпиграфика Востока» деп жуунтыда, 1966 жылда Н. А. Баскаков «Туулу Алтайда Мөндүр-Соккон журттагы руна кептү үч бичик» деп статьясын «Советская этнография» журналдын 6-чы номеринде, 1973 жылда В. М. Надеяев¹ Кош-Агаштан табылган жебрен түрк руна кептү бичик деп статьясында жарлагандар.

1966—1967 жылдарда Туулу Алтайда история, тил ле литературанын научный шинжүзин өткүрер институттын ишчилери Ондой аймакта Кулады журттын Согожок, Сары-Кобы деп жерлеринде, Кан-Оозында Моты-Бажы журттын Бичиктү-Кайа деп жеринде ле Шебалин аймакта Күү журттын кайа-таштарында бир канча озогы бичиктерди база тапкандар.

1972 жылдын күзинде бис Кыргызтаннан келген эки ученыла — Сыдыков Сагалы ла Токулбаев Мамырла кожо Ондой аймакка жетире барып жүрдибис. Бичиктү-Боомдогы школдын үредүчилери Тамара Ивановна ла Татьяна Михайловна Сабаевалардын болужыла кайа-таштарда озогы улустын бичиктериле, журуктарыла таныштыбыс. Жалбак таштарда бичилген текст жебрен түрктөрдүн болгоны жарт. Андый

¹ В. М. Надеяев. Древнетюркская руническая надпись из Кош-Агача. — «Известия Сибирского Отделения Академии Наук СССР», серия общественных наук, вып. 1, 1973 г.

бичик эн баштап Енисей ле Орхон суулардын жанында табылган учун, оны наукада орхон-енисей бичик деп бодоштыра адап јат. Бу алфавиттин бүдүми тагмаларга тўгейлештире јазалган деп ученылар бодойт. Эмди де бистинг бир кезек јаан улустарга јебрен тўрк букваларды көргүссе, олордын бүдүмдери кандый тагмаларга келишип турганын белен танып ийгилейт. Алтай улустын кулја, ай, жүрек, јаа, жебе, кас деген тагмалары јебрен тўрктердин орхон-енисей бичигинин букваларына сүрекей тўней. Анайда, алтай улустын тагмалары ла јебрен тўрк бичиктинг буквалары чике колбулу деп билдирет.

• Ого үзери, Бичиктү-Боомнын кайа-таштарында, јебрен тўрк буквалардан башка, койрык-тейрик букваларлу бичик база бар эмтир. Бис оны таныбадыс, је олор, байла, тибет (төбөт) букваларла бичилген болор деп бододыбыс. XIII—XIV чактарда Монгол јеринде, уйгур бичиктег башка, Төбөттөн таркаган бичikle база тузаланган эмтир. Анайда, бу бичикти кайа-ташка төбөт бичик билер кижи бичиген болгодый. Андый да болзо, мыны төбөт бичик деп, кезе-быча, мендештү айдарга база јарабас.

Бу ок тушта уйгур алфавитле бичилген бир канча сөстөр база бар. Сөстөрдинг кезик буквалары јарт эмес, олорды агылу приборло шиндеерге келижер. Уйгур бичikle јаныс монголдор тузаланган эмес, анайда ок мусульман јанга кирбеген тўрк тилдү бир канча калыктарда база бичигенин ундыбас керек.

Билер алтай улус бу јуук өйгө јетире үстинен төмөн бичийтен бичikle база тузаланган деп, Н. П. Дыренкова «Ойрот тилдинг грамматиказы» деп 1940 јылда чыккан бичигинде темдектеген.

Бис Бичиктү-Боомдо јуртаган майман сөөктү, 69 јашту Торойзонов Умсуун деп кижиге јолуктыс. Ол озогы «Үјүк» бичикти билетен эмтир. Бу бичикке канайда үренип алганын Умсуун өрөкөн биске куучындап берген.

• Озогыда Каракол ичинде майман сөөктү Адабай деп кижиге јуртаган болуптыр. Ол кижиге бичик-биликке үренип аларга өнөтийин Монгол јерине атанган. Анда «үјүк» бичикке үренип алала, Алтайна јанып келип, Јылтыр деп уулын бичикке үреткен. Онын кийинде Јылтыр бойныгы уулын, Көкүлди, бичикке үреткен (ол Көкүл деп кижининг судуры керегинде солун статья «Алтайдын Чолмоны» газетте чыкканын кычыраачылар ундыбаган болор). Көкүлдинг уулы Јарак адазынан бичикке база үренип алган. Анайып, Каракол ичинде јуртаган алтай улус бой-бойнан «үјүк» бичикке үренип алала, 1916 јылдагы I-кы телекейлик јуунынг тылдагы иштеринде туружарда, айылдарына письмолорды «үјүк» бичикле бичип туратан деп, Умсуун өрөкөн куучындаган. Ол тушта 10—12 јашту Умсуун јаан улустан сурап, олордын бичигенин јилбиркеп көрүп, бойы база, олор ок чылап, бир эмештен бичиирге ченешкен болуптыр. ♥

Озогыда Алтайда јаткан калык-јондо эмдигизиндий чаазын јок болгонынан улам олардын јадын-јүрүмин, бичик-билигин, историязын таштардагы јуруктардан, бичиктерден, казынтылардан табылган јүзүн-јүүр немелерден ле албатынын эрмек-сөзинен биледис.

Бичиктү-Боомнын кайа-таштарында јебрен албатынын јилбүлү јуруктары: мантап бараткан сыгындар, тегерик мүүстү кочкорлор, салкынга јайылган јалду аттар, јаа тудунган баатыр, байдастанып отурган каан бүдүмдү кижиле оногдо оскөлөри бар.

Је бу озогы улустын тууыдый терен күүн-санаазын, јадын-јүрүмин, эткен ижин көргүскен кайа-таштардагы кереес бичиктер ле јуруктар бир де чеберлелбей, артап јат. Олор өйлө кожо бойлору үрелип турган болзо, башка эрмек. Је оны — албатынын кереес байлыгын — тепсеп, оодып, үрөп турганы бу күндерде бистинг көзибистинг алдынча бүдүп јат.

Бала-барка албатынын јебрен историязын билерге јилбиркеер ордына, кайа-таштардагы озогы аттарга куйруктар, улустарга сагалдар журап, өбкөлөрининг кереезин үрөп-оодып турганын эбиреде јаткан јон, јаан улус, комсомол, јашөскүрим ай-уй деп токтодор, јартаар учурлу!

Ол ок јуртта, Кулады јаар баратан јолдын јанындагы кайада, озогы бичиктинг коштойында кезик улус бойынын ады-јолын бичип салган. Ол неге јараар неме деп айдар? Ого үзери, кино согоочылар ол ок кайа-таштарда јуруктарды киного согорго черетеп алала, оног оны ойто азыйдагы кебине јетирбей, онойдо ло агарта таштап ийгенине јөпсинерге болбос.

Ийиннинг үстиги јанында Бичиктү-Кайада руна кептү бичиктер база болгон, је оны ајаруга албаган учун, јол элбедер тужында бичиктү таштарды оодып койгондор. Анайда ок Јаан-Јаламаннын боомынын алтыгы јанында Кезек-Јалан деген бир канча бөлүк таштарда озогы улустын јуруктары бар. Је бу кереестер кичеелбей јат, бир кезек улус угу-төзининг историязын баалабай, ол јуруктарла коштой бойынын «јурукчы» кирезин көргүзерге ийт-куш та журап койзо, табы.

Кезик учуралдарда өскө јерлерден, темдектезе, Новосибирсктен келген улус албатынын культуразын, историязын көргүскен кереестерди баш билинип апаргылап јат. Көкөрүден ыраак јокто ак кезер-таш болгон. Бу таш сурузы јок јылыып калды. Мында кем бурулу?

Албатынын историязын, культуразын көргүзип турган јүзүн-јүүр немелерди (таштардагы бичиктерди, јуруктарды, таш кезерлерди ле өскөлөрин де) СССР-дин Наукаларынын Академиязынын ла обليس-полкомнын агылу јөби јогынан Алтайдан апарарга умзангандарды кажы ла кижиле токтодып турган болзо, јакшы болор эди.

Јурт улус, малчылар, койчылар, шоферлор, механизаторлор, школдын балдары, бистинг историяны, эленчик-өбкөннннг келер үйе-

ге кереестеп артырганын, айдып болбос байлыгысты чеберлегер! Кажы бир жерде наукага эм тура таныш эмес бичик эмезе журук табылзаучураза, Туулу Алтайдын бичичилерининг организациязына, музейге, областыагы кереестер корыйтан бөлүкке эмезе Туулу Алтайда исторя, тил ле литература аайынча научный шинжү 3ткүрер институтка бичигер, жетиригер.

ЭЛГ...С:ЭНФ:М: ДЧХ К
 ЭЛ:ЧЭІ:ММН: [↓:Э↓]:
 Г:ЧММ:С:ДЧХЛ:ХХЭ:С:↓

Фотожурукта жебрен түрк бичикте айдылганы: «Ол түрк Ай-Тезик бий жуулажып, ок тийип олди, ол жаан акам эр Ай-Тезик».
 Фотожурукта берилген жебрен түрк бичикти Бийсктин музейининг улузы Мөндүр-Сокконнын кайа-таштарында тапкан, текстти филология науканын докторы, профессор Н. А. Баскаков аайлап кычырган. Бу фотожурук «Советская этнография» журналдын 1966 жылдагы 6-чы номеринде Н. А. Баскаковтын «Туулу Алтайда Мөндүр-Соккон журттагы руна кептү үч бичик» деп статьязынан көчүрилген.

КЕЕН ЛЕ КЕН ТИЛИБИС УЧУН

Алтай литература тили жаранып бараткан өйдө онын өзүминде эмдиге жартына чыккалак, блааш-тартышту сурактар жок эмес деп бодойдм. Бу жаан эмес статьяда мен алтай терминология керегинде бойымнын бир кезек шүүлтемди айдарга турум.

Газеттин, издательствонун ла радионун литература ишчилери орус тилден материалдар көчүрөр тушта алтай тилге кирип жаңжык-калак көп тоолу терминдерге учурап, кезик аразында чике көчүрүп болбой, күчсинет. Көчүрөөчи бойыннын табына салдырып турган учун жаңгыс ла сөс башка-башка айдылып, онын улам блааш-тартыш та башталат.

40—50 жылдарда областта терминология аайынча комиссия иштеп, жедикпестү де болзо, же бир канча сурактардын жартына чыккан. Андый комиссия бойыннын жаан учурлу керегин баштап алала, токтоп калганы арай коомой. Бу суракты шүүн көрөлө, аргалу болзо, жаңыдан комиссия төзөөр керек. Ненин учун дезе, научный шингжү өткүрер институттын тил секторынын тоолу ишчилери алтай тилдин көп тоолу сурактарынын, ол тоодо терминологиянын аайына түргөн чыгар аргазы жок болгону жарт. А иш, жүрүм бу керекти түргендедерин күнүң ле некеп туру.

Терминология керегинде блааш-тартыш 50-чи жылдарда анчадала тын болгон. Ол өйлөрдө шүүлте эки башка болды. Көп саба улус науканын, техниканын ла культуранын башка-башка бөлүктөрүнөн кирген терминдердин кезигин албан-күчле көчүрбес дежетен шүүлтези чын болгону эмди жарт көрүлди.

Экинчилери орус тилдин сөстөрүн алтай тилге ылгаш жогынан көндүрө көчүрөр күндү болуп, ажа конгылап туратан. Же эмди де, бистин литература тилибис ордына кирип, көндүгип те калган болгожын, жартажатан сурактар жок эмес.

Калганчы өйдө бир кезек озогы сөстөргө жаңы учур берер деген муканыш бар. Темдектезе, «**официальный жорук**» деген ордына «оки-

лу јорук» деп бичигилейт. Мыныг учуры келижер бе, јок по, — јазап шүүп көрөр керек.

Эмдиги јурт алтай улус доярка, скотник, отделение, чабан, запчасть ла бир канча ёскө дө сөстөрди орус аайынча айдыжат. Радионун ишчилери бу сөстөрди ол ло бойынча тузаланып турган болзо, газеттин ле издательствонун ишчилери уй саачы, малчы, бөлүк, койчы, артыкча деп бичип туру. Онын кажызы чын? Эмезе колой-телий тузаланза, артык па?

Кезикте учурын јылыптай көчүргедий де сөстөрди албанла артырып јадыбыс. Хлопок, столица дегенче, көбөн, төс город деп не айтпас? Космосты — ак-айас, түдүскек, вселенныйды — јер-айан, орчылан деп айдар арга калар.

Орус терминдерди алтайлап көчүргенде, кажызын ла јангыс сөслө эмес, јартамалдап көчүрзе, кем-јок болор деп бодойдым. Ле көчүрүште јаан учурлу сөстөрдиги учурын јабызатпас керек.

Көчүрүш — ол јенил неме эмес. Онын једими де, једикпези де бар. Литература тилиниг алдында турган задача — онын јангыс ла јакшызын талдап алары. Тил — ол элгек. Талкан-кулурү элгелип, коозозы чачылып калар.

Калганчы өйдө -ский деп кожулталу орус сөстөргө көчүрөөчилердин табару эдери тынган. Олор келишкен аразында -скийди -тык-тик, -лык-лик деп түрк тилдердин кожулталарыла солыгылап турат. Онон улам социалистик республика, коммунистик партия деп бичири деген блааш болот. Темиккен-јанжыккан аайынча комсомольский организацияны — комсомол организациязы деп бичигилейт. Чын, -ский деп орус кожултаны кезикте керек јок то ту-жында тузаланып турган учурал бар. Советский јан дегенче, Совет јагы деп айтса, кандый эптү! Эмезе јапонец, кореец дегенче — јопон, корей, индийский албатынын ордына Индиянын албатызы, эјен албаты дезе, торт эмес пе?

Калганчы өйлөрдө орус эмезе интернациональный текши сөстөргө алтай кожулта комзуп, јангы сөстөр бүдүрери база табылды. Мынан озо литературада ритмический деп бичилип турган болзо, эмди ритмикалык, ритмикалу боло берди.

Алтай тилге орус тил ажыра кирген -аэро, -авто деп префикстерлү интернациональный сөстөрдү көчүреринде ле бичириинде аланзыш болбой туру. Темдектезе, автопоезд, аэропорт ло ёскө дө бүдүми јангыс сөстөр көчүрилбей, ол бойынча артып, алтай кожулта алынат. Көчүрилгедийи алтайлап айдылат: автосугат, аэроочанак, комбиазырал.

-Контр, -анти деп префикстер ажыра бүткен сөстөр: контрреволюция, антипартийный, антинародный ла бу ээжиге келижер ёскө дө сөстөрдиги префикстери алтай тилде јоголып, керектү сөстөрлө солына

берет. Темдектезе, революцияга удурлажа, партияга каршу, албаты-нын күүнине јарабас.

-ист, -изм — деген суффикстерлү интернациональный терминдер — **марксист, ленинизм** ле ого укташ өскөлөри де алтай тилде кубулта јогынаг бичилет.

-тия, -тор деген суффикстерлү сөстөр база ол бойынча артат. Темдектезе, **демократия, вентилятор**.

-ция, -ный деп суффикстер ажыра бүткен сөстөрдиг кожулталары көп учуралда кубулбайт. Темдектезе, **механизация, электронный, социальный** ла оног до өскөлөри.

-овать, -евать деген суффикстерлү глагол-сөстөрдиг кожулталары база кубулбайт. Олор алтай сөстөрдиг болужыла тузаланылат. Темдектезе, **агитировать, баллотировать** деген сөстөргө «эдер» деп сөс ко-жорго келижет.

-атель, -итель суффикстерлү сөстөр алтайга бүткүлинче көчүри-лип јат. Темдектезе, **испытатель, мыслитель** деген сөстөр — **ченеечи, ойгор, санаачы** деп айдылат.

Өрө айдылган ээжилер аайынча бүткен терминдерде блааш јок.

* * *

Совет јан турган јылдардын кийинде алтай албатыда бичик тө-зөлип, литература тили өзүп баштаган өйдө терминдер учебниктерде, газеттерде ле журналдарда, поэттердин ле бичиичилердин чүмдеге-нинде табылып баштаган. Төрөл тилле бичиктер кепке базары көптө-гөн сайын общественно-политический терминология төзөлөр арга ачылды.

Революциядан озо алтай тилге орустан јүк ле јадын-јүрүм тер-миндери кирер аргалу болгон. Темдектезе, **самовар, пальто, шкаф, фонарь** ла бир канча өскөлөри де.

Бу өйдө алтай тилге кирген кезик орус сөстөр фонетиказы кубу-лып, алтайсып калды. Темдектезе, **коромысло — карамыс, солома — са-лам, огурцы — огурчын, чайник — чөйгөн** лө өскөзи де.

Социализм төзөөр өйдө кажы ла бөлүкте алтай тилге көп терминдер кирген: коллективизациянын јылдарында — **колхоз, артель, бригада**; индустриализациянын јылдарында — **фабрика, завод, мергендүчи**; Ада-Төрөл Улу јуунын јылдарында — **олјочы, јенүниг Күни, албаты-демократический строй**; калганчы јылдарда, наука ла техника ичкери түрген өзүп бараткан өйдө — **спутник, космосло учар кереп, кибернети-ка, электрон-чотомолду машина** ла көп өскөлөри де кожулды.

Совет јан турган өйдө алтай литература тили орус тил ажыра

интернациональный сөтөрлө байыган. Бу өйдө мындый бөлүк сөстөр кожулган:

а) общественно-политический терминдер — СССР, социализм, коммунизм;

б) ишле колбулу — бригада, звено;

в) учреждениелердин аттары — институт, облисполком;

г) транспорттын бүүмдери — автобус, катер, самолет;

д) черүлик терминдер — танк, маршал, Катюша;

е) бекке ле кемжү — тонна, литр, километр;

ж) профессиянын аттары — тракторист, летчик, шофер.

Орус алтай тилде көчүриш жогынан жарт.

Кыскарта айдылган сөстөр (аббревиатуралар) КПСС, СССР, ВДНХ, МНР ле көп өскөлөри де база кубулта жок артып, алтай кожулталар алынып бичилет.

Алтай тилге орустан учуру аайынча көчүргөн сөстөр — бешжылдык, телекейлик, трудкүн.

Географиязы аайынча алтай тилде жок, келиштире көчүрилген сөстөр — мыс — тумчук, пролив — өткүш ле өскөлөри де. Бултаарта айтканы — ак алтын — көбөн, кара алтын — нефть.

Бир канча сөстөрлө жартамалдап көчүргени ажыра бүткен сөстөр — темдектезе, ишкүчиле жаткандар, суу алдыла жүрер кеме, бешадар мылтык.

Орус-алтай тазылду терминдер — автојол, автобекке, радиоберилте, политишчи, контрбазуру.

Орус кожултазын жоголткон сөстөр — папирос, секунд, минут, атомный бомба ла көп өскөлөри де.

Орус тилде көп тоодо турган каникулы, курсы деген сөстөр алтайлап жангыс тоодо айдылар.

Тооломолордон орус тилден жүк ле миллион, миллиард деп сөстөр артат. Арткандары алтайлап айдылат.

Кыйгыду сөстөрлө алтай тилде кубулта жогынан артты. Темдектезе, «Ура!» «Алло!».

Орус тилден кирген агитировать, электрифицировать деген глагол сөстөр эдер, өткүрер деген алтай кожулта сөстөрлө тузаланылат: агитировать эдер, агитация өткүрер.

Предприятиелердин ле учреждениелердин аттарын темдектеген орус тилден кирген, эки-үч тазылдан бүткен сөстөрдү чын-чике бичири база алаңзулу. Темдектезе, «Алтайјуртстройтранс», «Алтайсуустрой», «Алтайјуртстрой». Мындый учуралда онын жүк ле бир бөлүгү көчүрилип, артканы орусла артат. Оңчо сөстөри учуна јетире көчүрилип турган јуртхозбиригү, облјуртхозбашкарту деп сөстөрдү бичириинде блааштаргыш жок.

Орус тил СССР-дин албатыларынын экинчи төрөл тили болуп

жат. Алтай улус улу орус албатыла кожо жаңы общество тӱзӱбӱ тар-тыжуны кожо ӱткӱрип, иште-тошто жаба-коштой туружат. Мындай учуралда алтай тилге кӱп орус, ол ажыра интернациональный терминдер кирери де јарт. ӱскӱ тилдерден сӱс алынып байыдынбай, бир де тил ичкери ӱзӱр аргазы јок.

Кажы ла тил жаңы терминдерле бойынын кӱп тоолу сӱстӱри ажыра байып јат.

Бистин алтай литература тили кандый эп-сӱмелер, аргалар ажыра байып туру? Элден озо сӱстӱн жаңы учурлу сӱстӱр бӱткени ажыра. Онызы адалгыш эмезе глагол сӱскӱ кожулталар улаганы ажыра бӱдӱп јат. Сӱстин сӱс бӱдӱреечи кожулталар **кыш-кыш, гыш-гыш: баскыш, кыргыш; ку: сус-ку, тӱрт-кӱ; чыл: шок-чыл; лик: ӱмӱ-лик.**

Башка учурлу сӱстин учурын элбедип, жаңы учур берери. Темдектезе, алдында **маргаан** деп сӱс јарышта, кӱреште ченежери болгон, ол эмди орус мӱрӱй деп сӱстин учурын алынган. **Мерген** (чечен, адыш-кыр) деп сӱстӱн **мергендӱчи** (ударник) деп жаңы сӱс бӱткен. **ӱзӱм** деп сӱстин учуры база элбеп кубулды. **Элчи** посол болуп орныкты. Андый сӱстӱр ас эмес.

Улу ӱктябрьдын революциязынын кийинде јон-обществонун аайы кубулганынан улам бир канча терминдер јӱрӱмде јоголгон. Темдектезе, **кам, јайзан, кӱдӱчи, којойым** ла бир канча ӱскӱлӱри де.

Алтай тил элден ле озо бойынын литература тилле, диалекттердин сӱстӱриле байып учурлу. Темдектезе, тӱндӱк диалект деп турган уктарда алтай литература тилинде тuzаланылбай турган анкуштын, балыктардын ла ӱзӱмнин аттарын темдектеген сӱстӱр кӱп. Мен бодозом, ол сӱстӱрди јууп, литературада тuzаланар керек.

Јартын айтса, бис эмди тӱштӱк те диалекттин кӱп сӱстӱрин ундып барадыс. Јажы јаан улустын куучынын укканыста, анда кандый јараш сӱстӱр јок дейдеер!

Алтай улус чактын чакка мал ӱскӱрип келген. Карган улус онын кажы ла ӱйе-сӱбгин, кан-тамырын алтайлап айдат. Оны тuzаланбай јадыс.

Газетте, алтай литературада, радиоберилтелерде общественно-политический, экономика, јуртхозяйство, кееркемел литература аайынча кӱп терминдер жаңжыгып калган. Черӱ, спорт, медицина, география терминдери кӱп сабазы орус бойы артып, бир канчалары кӱчӱрилип калды. Је шӱӱжип-јӱптӱжип алгадыйлары эмди де ас эмес. Бу јаан эмес статьяда ол керегинде элбеде јартаар арга јок болгони јарт. Је лингвистикадагы бир канча терминдер албан-кӱчле кӱчӱрилген. Темдектезе, **согласование — јӱпсиниш, примыкание — јуукташканы, управление — башкарынары.** Бу учуралда терминдер грамматикадагы чын учурын јылыйтып койгон.

Эмди терминдерди байыдып турган жаан суулардын ла көлдөрдүн, журттардын, жаан өзөктөрдүн, кобылардын, ажулардын аттары керегинде. Мында аайына чыгатын немелер сүрекей көп. Бир канча журттардын аттары неден улам анайда адалганын эмди бачым ондобонын (орус та, алтай да эмес). Майма аймакта **Ербуга** деп жаан эмес журт бар. Ол кандый сөстөн бүткенин билип көригер! Лодразы көп журтты жер-бойынын улузы ого учурлай Журмутту деп адаган эмитир. **Суску**, **Манжүрек** деген сөстөрдөн бүткен журттар эмди орусла **Соузга**, **Манжерок** деп булгалып жат. Бүлүлү деп журтты орустап Бирюля, **Көккайаны** — Кукуя деп бичип жадыс. Эң көп булгак суулардын аттарында. Беш ичинен келген жол Алтайский районнын трагыла бириккен жерде **Балыкту** деп суу бар. Орусла оны «**Бурукту**» деп бичип койгон. **Чике-Таман** деген жаан ажунын баштапкы сөзи **Чикет** болуп калган.

Мен бодозом, алтай сөстөрдөн бүткен журттардын, суулардын, ажулардын ла өзөктөрдүн аттарын ол бойынча орустап, айдар тушта алтайга жуукташ эди артырар керек. Онызы топонимикада шинжү өткүрүп турган улуска анчадала жарамыкту болор деп шүүнип турум.

Алтай тилибиске кирип, жаңжыгып калган терминдерди ончозын жуунадып, быжулап, терминология аайынча жаңы чокум-жарт, чын-чике сөзлик чыгарар ой жеткен.

ВИЛЕНИН ТАУШКАНОВ,
ЮРИЙ ТАУШКАНОВ

АЛТАЙ ШАТРА

Бистинг эл-жон шахмат ла шашка ойындарды сүүйт. Ого үзери алтай шатра ойын база бар. Бу ойын жебрен ойлордо табылган. Биске онызын ат-нерелү алтай эпос жарт керелейт. Јаан јаштулардын ортозында бу јилбүлү ойынды билери ас эмес. 1960 јылда Туулу Алтайдын история, тил, литература аайынча наукалык шинжү өткүрер институттын чыгарган «Ученые записки» деп јуунтызында С. Я. Пахаевтин шатранын ээжилерин јартаган статьязы чыккан. Онон бери бу ойынды көп улус ойноор боло берди.

1974 јылда научный институттын директоры П. Е. Тадыевтин баштагкайыла институттын научный ишчилери Ф. А. Сатлаев, В. И. Эдоков, В. Н. Тадыкин, Н. И. Шатинова ла шахмат-шашка ойындардын областьтагы федерациязынын јазучылары В. Л. ле Ю. Л. Таушкановтор шатра деп алтай ойын аайынча маргаан өткүреринин ле разрядтардын нормативтеринин ээжилерин белетегендер. Ээжилерди институттын история аайынча секторы ла Туулу Алтайдын областной шахмат-шашка федерациязынын Президиумы јөптөгөн.

Онон бу ок ээжилерди Горно-Алтайский облисполкомдо физкультура ла спорт аайынча комитет база јөптөп койды. Эмди алтай шатра ойынды крайдын ла областьтын ичинде спорттын национальный бүдүми эдип таркадып, бу ойынга түнгей ойынду Монгол Албаты Республиканын ла Тува АССР-дин спортсмендериле туштажу-тартыжулар өткүрер.

Алтай шатра аайынча ойыннын маргаан өткүрер ээжилерин Виленин Леонидович ле Юрий Леонидович Таушкановтор белетеген. Научный редакциязын история наукаларынын кандидады Павел Егорович Тадыев эткен.

Ээжилерде алтай шатра ойынды өткүреринде төс учурлу сурактар јанынан јартамал берилет.

I. АЛТАЙ ШАТРА ДЕП ОЙЫННЫҢ ЭЭЖИЗИ

§ 1. Шашканың доскозы (1-кы журук)

Шашканың доскозы ак ла кара өңдү элиже-селиже турган эчке-квадрат 70 клеткалу тўстолук болор. Бир ойынчыданг экинчизи жаар чойылген клеткаларды бис вертикаль дейдибис. Туура-туура жолдорды горизонталь, толуктары биригижер жолдорды диагональ деп айдар.

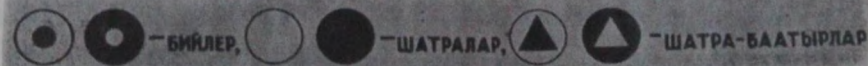
Алтай шатра ойноор партияны шашканың нотациязын тузала-нып, бичиир аргалу.

Бу нотация аайынча досконын 14 горизонтали 1 тоодон ала 14 тоого жетире темдектелер. 5 вертикальды дезе **a, в, с, d, e** деп кичү латин букваларла темдектеер. «А» буквалар сол жанындагы баштапкы вертикальды темдектеп жат. Актарыла ойногон кижиге он жанынан баштапкы горизонтальды 1 цифрала темдектеп жат. «a1 — a4 — e4 — e1» тўстолукты «Ак шибее» деп, «a11 — a14 — e14 — e11» тўстолукты «Кара шибее» деп адап жат. «c4» лө «c11» деп жолдор «шибеелердин каалгазы» деп адалат. Ак фигуралардын «a1 — a2 — a3 — a4 — в4 лө «a4 — e4 — e3 — e2 — e1» деп ле кара фигуралардын «a14 — a13 — a12 — a11 — в11» ле «a11 — e11 — e12 — e13 — e14» деп жолдоры «шибеелердин стенелери» болуп жат. Ойноор доскодо «шибеелердин стенелери» деп бу жолдорды алтай орнаментле кееркедип темдектеп жат. Ол жолдорло фигуралар жүрер аргазы жок.

«a5 — a10 — e10 — e5» деп тўстолук «жалаң» деп адалар. Кара ла ак өңдү фигураларла ойноп турган улусты бөлип турган 7-чи ле 8-чи горизонтальдар ортодо өткөн чийүни «жуука» дейтен. «с» деген вертикаль «жаан жол» деп адалат.

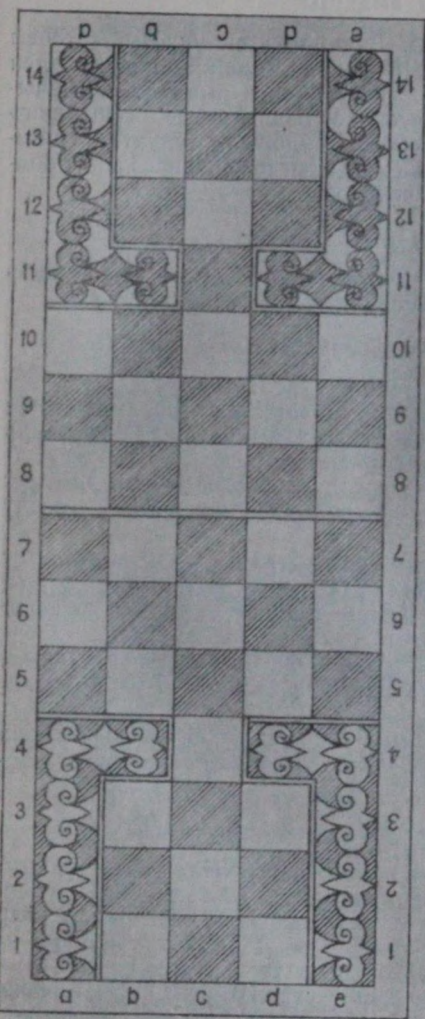
§ 2. Фигуралар

Партияны ойноп баштаар алдында бир ойынчыда ак өңдү 20 фигура, экинчизинде кара өңдү 20 фигура (кажызында ла 1 бийдег ле 19 шатраданг) болор. Фигуралар ак ла кара өңдү тегерик шашкалар болуп жат. Бийлер имдонг шашкаларды каразынын ортозын агарта, агынын — карарта имдеп (2-чи журук) темдектеер. Алтай шатраның, керестеп сувенир эткен жүзүн-комплекттеринде бийлердин, шатраның, шатра-баатырлардын национальный бүүдүүлү сүрлерин (3-чи жур.) тузаланар аргалу. Диаграммаларда бу фигуралар мынайда темдектелет:

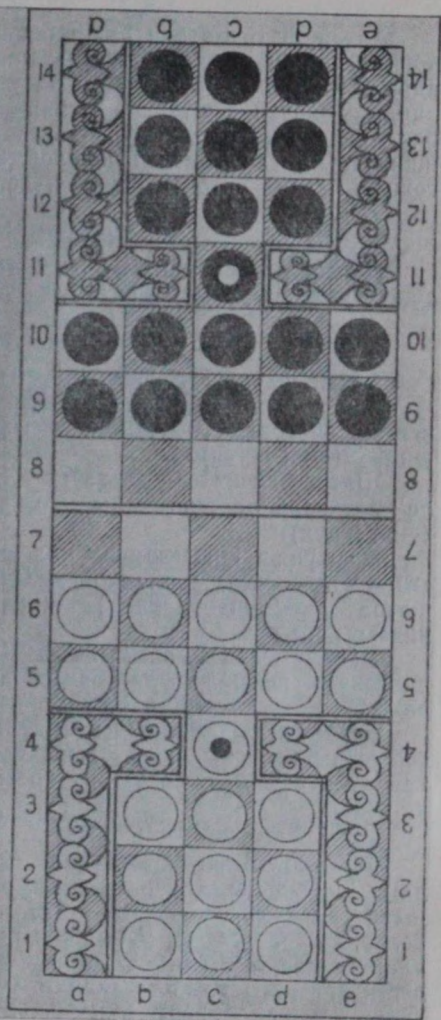

Ойын башталарда фигуралардын жери 1-кы журукта көргүзилген. Сувенирлеп жазаган фигуралардын ла шашкалардын тözөгöзи досконын жолдорынан чичке болор учурлу.

1 jyp.

2 jyp.

§ 3. Ойыннын амадузы

Алтай шатрала эки кижги ойноор. Эки бөлинген улустын тоозы көп болзо, бу ойынды консультация-жөптөжүлү өмөлик партия деп эдап жат. Ойноп турган кажы ла жаны жегү аларга амадайт. Ойынчылардын бирүзи «өштүнинг» бийин «жиген» сонгында эмезе «өштүнинг» бастыра фигураларына жүрер арга бербей, жолдорын туйуктап ийгезин, жегү алганы ол деп бодолор. Эки жаны жендежер кирези жок болгожын, партия ортокту божогон деп чотолор.

§ 4. Партиянын башталганы

Партияны нөкөрлик туштажуда жөптөшкөнинче эмезе мөрөй өдөр тушта ээжизи зайынча актаныла ойноор кижги баштаар.

§ 5. Фигуралардын жүрер аргазы

Алтай шатранын фигуралары мынайда жүрер:

Бий — бойынын ла «өштүнинг» фигураларынан жайым, оныла коштой диагональ, вертикаль ла горизонталь аайынча бир жолго барар аргалу (5-чи журук).

Шатра-бий ичкери ле кайра жүрер аргалу болзо, же шатра дезе жүк ле вертикаль ла диагональ аайынча жангыс жолдоп ичкерлеер аргалу (4-чи журук).

«Өштүнинг шибеезинде» калганчы горизонтальга (ак шатранын «**v1, c1, a1**», кара өгдүзинин «**v14, c14, a14**» деп жолдорына) жеткен шатра баатыр-шатра деп жарлалып, келер жүрүштег бу фигуранын ийдезин алынат.

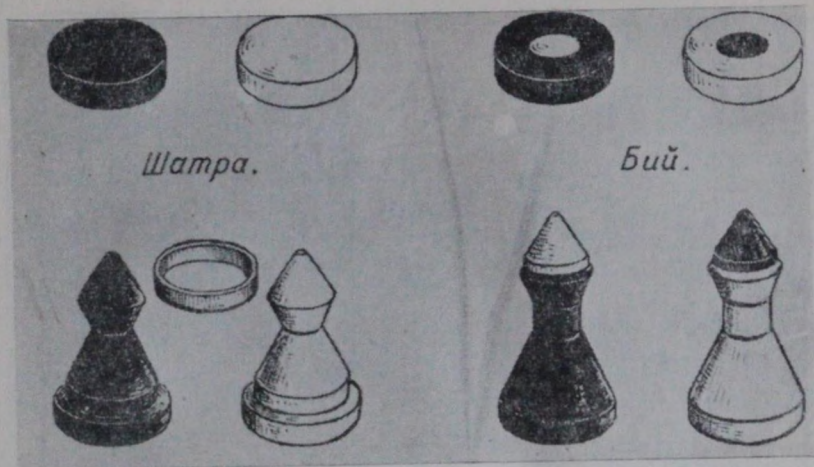
Баатыр-шатра бойынын ла «өштүнинг» фигураларынан жайым, диагональ, вертикаль ла горизонталь аайынча жолдорло канча ла кирези жүрер аргалу (6-чы журук).

Бойынын «шибеезинде» (каалганын жанында) турган кажы ла фигураны досконын бойы жанындагы кажы ла бош жолго жуукага жетирбей, тургузып алар аргалу (7-чи журук).

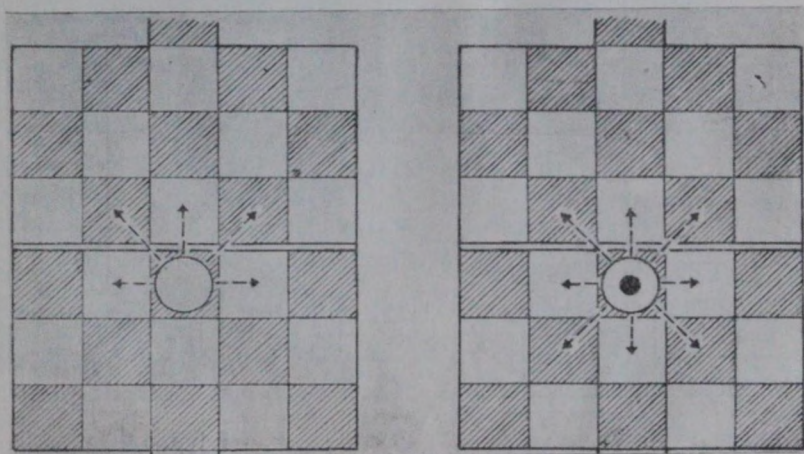
§ 6. Шатра «өштүнинг» фигураларын жинр аргазы

Жанындагы жолдо «өштүнинг» фигуразы бар бололо, онын жанындагы жол бош болзо, шатра ол фигураны ажыра алтап, бойы бош жолго туруп, фигураны алып жат. Онон ары алгадый фигуралар бар болзо, шатра оморды учына жетире алар учурлу. Андый фигураларды алар аргазы эки эмезе онон көп болзо, алып турган кижги жарамыкту деген арганы талдап тузаланар. «Өштүнинг» кажы бир фигуразын эки катап ажыра алтаарга жарабас. Шатра бойынын жүрүжин божоткон сонгында «өштүнинг» фигураларын алып жат (8-чи журук).

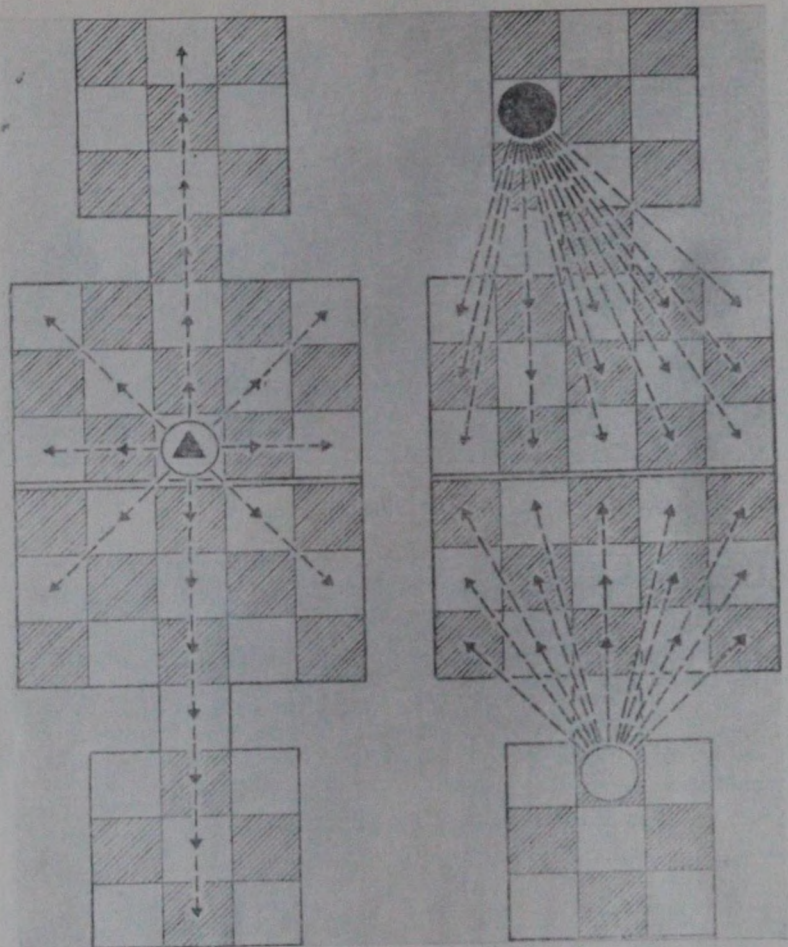

3 жүр.

4 жүр.

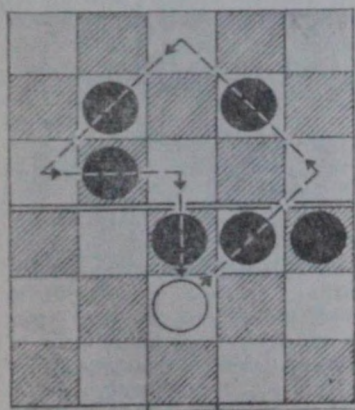
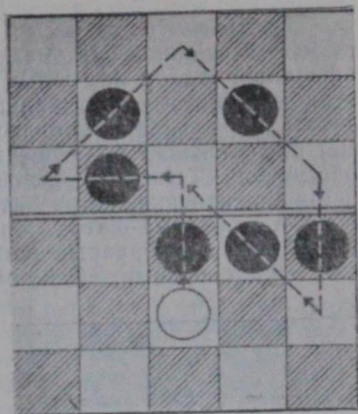
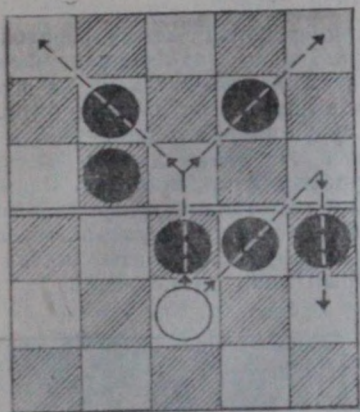
5 жүр.

6 jyp.

7 jyp.

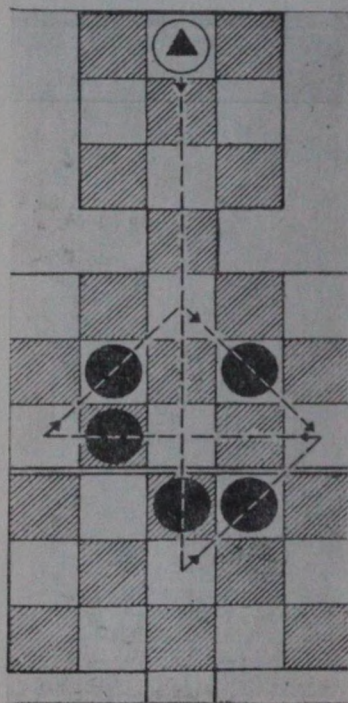

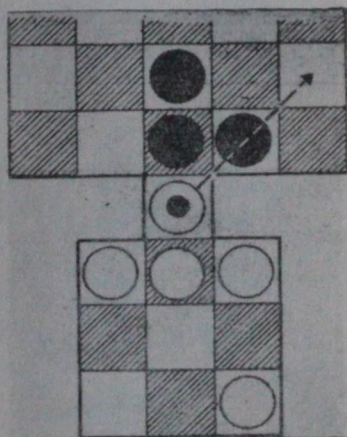
8 jyp.

§ 7. Баатыр-шатранын јиир аргазы

Баатыр-шатрала јаныс вертикальда, диагональда эмезе горизонтальда «өштүнинг» бир эмезе бир канча фигуралары бар бололо, оңон ары јайым јолдор бар болзо, баатыр-шатра ол бир эмезе бир канча фигураны јип јат. Бу вертикальда, диагональда ла горизонтальда фигураларды јиир аргалар көп болгожын, талдап туруп алар. Баатыр-шатра, тегин шатра чылап ок, «өштүнинг» фигуразын эки катап ажыра алтабас учурлу. Тегин шатра «өштүнинг» фигуразын алып, «өштүнинг» шибезининг калганчы горизонталине јетсе, ол «өштүнинг» фигураларын оңон ары баатыр-шатра болуп алар аргалу. Је ол баатыр-шатрага «өштүнинг» фигураларын албай јетсе, келер јүрүштөн баатыр-шатранын күчин алынып, «өштүнинг» фигураларын алар аргазы болор.

9 жүр.

10 жүр.

Баатыр-шатра бойынын жүрүжин божоткон кийинде, «өштүдөн» жиген фигураларды алып жат (9-чы жүрук).

§ 8. Бийдин жиир аргазы

Бий «өштүнинг» фигураларын тегин шатра чылап ок алар аргалу. Же ол ойынын бойына келишкедий аайын тузаланып, жигедий бастыра фигураларды албаза да күүндү. Же жигедий ончо фигураларды ол албаска тургажын, «өштүнинг» фигуразын жиирге келишпес жолды талдап турарына кичеенер. Андый арга жок болзо, бий «өштүнинг» фигуразын алар учурлу (10-чы жүрук).

§ 9. Партияны бичири

Шашканын нотациязы аайынча бүткүл партияны, ойынын башка-башка бөлүгүн, шатранын задачаларын, этюдтарын бичири аргалу. Фигуранын жүрүжин бичириде, бийди **Б** деп жаан, баатыр-шатраны **Ш** деп жаан, тегин шатраны **ш** деп кичинек букваларла бичип, онын кийинде бу фигуранын жүрүгөн озо турган жерин (жалагын) бичири. Ойын башталардын алдында ак фигуралардын туратан аайы мындый болор: **Бс 4ш. ш., а5, а6, в1, в2, в3, в5, в6, с1, с2, с3, с5, с6, d1, d2, d3, d5, d6, е5, е6**. Бастыразы жирме фигура. Фигуранын жүрүжин тиреле темдектеер. Фигура «өштүнинг» фигуразын алган болзо, жи точкала темдектеп, онын жүргөн эмезе фигураны алган кийинде турган жолды бичири. Шатранын жүргөн бичигенде, онын ады-жолун темдектебей, жүк ле турган жерин темдектеер. Шатра Баатыр-Шатрага жетсе, **Ш** деп жаан буквала темдектеер.

Фигуралардын жүрүжин темдектеер аргалар мындый: «с6 — с7», «Бс4 — d5». Фигураны алганын мынайда темдектеер: «с6:с8:е6». Оштүнинг бийин алган кийинде **Х** деп темдек бичилер. Онызы ойын божогонны жартап жат.

Шатра баатыр-шатра болуп чыкканын, темдектезе, мынайда бичири: «d13 — d14Ш». Партиянын ойынын эки столбикле, сол жагында актардын жүрүжин, он жагында каралардын жүрүжин бичири. Темдек эдип, бүткүл партиянын бичигенин көрөли.

Горно-Алтайск городто алтай шашка аайынча тагынан баштапкы жер аларынын маргаанынан. 1-кы тур. 1-кы номерлү партия. 1974 жыл, 15 декабрьда.

Актары — Калкин

Каразы — Иванов

Жүрүштин номерлери	Ак	Кара	Жүрүштин номерлери	Ак	Кара
1.	c5 — c6	d9 — d8	21	6	
2.	b5 — c6	c10 — d9	22		
3.	d3 — e7	d8 — d7	23		
4.	d6 — d8	d9 : d7 : b5 : d3X	24		
5.			...		
6.			...		
20			80		

Учы:	Ак өңдүзи	Кара өңдүзи
Ойногон ой	0	1
Ойногон улус:	0,20	0,15
Жазучы	Калкин	Иванов
	Тадыкин	(Тадыкин)

Аяру: Ойынчылардын бирүзи жендирткенин угузуп турган болзо, «Актар жендирткен», эмесе «Каралар жендирткен» деп бичири. Экилези ойынды кем де жегбеген деп жөптөшкөжин, «Ортокту» деп бичири.

§ 10. Фигуранын жүрүжи

Фигура бир жолдон өскө жолго жүргөн ол эмесе «өштүнинг» фигуразын алган ла шатра баатыр-шатра болуп чыккан тужында, оны жүргөн деп бодолор.

1. Ойынчы кижги бойынын фигуразын бир жолдон өскө жолго жылдырып тургузала, колын онон алып ийгежин, фигура жүргөн деп бодолор.

2. Шатраны баатыр-шатрага чыгарза, шатраны бир жанына андандыра, эмесе бу шатрага жүстүк («баатырдын курын») эмесе «баатырдын алтын бөрүгин» кийдирер. Баатыр-шатранын фигуразы бар болзо, тегин шатраны оныла солып ийер.

3. «Өштүнинг» фигуразын алар тушта, оны ажыра калып, бойынын фигуразын бош жолго тургускан кийинде, жири.

4. «Өштүнинг» фигураларын алар арга көп болгон учуралда бойынын фигуразын бош жолго тургусса, база жири аргалу болзо, «өштүнинг» фигураларын онон ары алар.

5. Ойынчылардын бирүзи бойынын фигуразын кандый бир жолго жетиреле, колын фигурадан айрыбаган болзо, онон ары жүрер аргалу болгожын, жүрүжин онон до ары өткүрер.

6. Жүретен өйи жеткен кижги колы тийген фигурала жүрер учурлу.

Аяру: Же ойыннын ээжизи аайынча жүрер аргазы жок фигурага кол тийген болзо, өскө фигурала жүрер. Фигуралар доскодо эп жок тургажын, жүрерден озо «түседип турум» деп айдала, түседер аргалу.

Партияны актыры баштайт. Онон каразы жүрер. Агынын жүрү-
жине каразы каруу эдип жүргени бир жүрүш болуп бичилет.

Бу партияда кем ак пешкала, кемизи каразыла ойнойтонын мө-
рөйдү өткүреринин ээжизи чокумдайт. Нөкөрлик туштажуда — жөп-
төшкөнү аайынча өткүрер.

§ 11. Партиянын божогонун чокумдаары

Ойынчылардын бирүзи экинчисинин бийин жип салза эмезе «өш-
түнинг» бастыра фигураларын жүрер аргазы жок эдип туйуктап ийге-
жин, ол жөнү алган деп бодолор.

Мөрөй өдөр тужында ойынчылардын кемизи-кемизи шингдемелдү
шахматтын чазын жастыра тузаланза, мөрөйдүн дисциплиназын бус-
са, жендирткен деп бодолор.

§ 12. Ортокту болотон башка-башка учуралдар

1. «Өштүлөр» кем де женбеген деп жөпсинзе, олардын ойыны жөнү
жокко тен божогон деп бодолор.

Калганчы 30 ла онон до көп жүрүште эки жанынын кемизи де ойын-
нын чын кирезин кубултып албагажын, жазучынын эмезе ойынчылар-
дын бирүзинин некелтезиле ойынды жөнү жокко божогон деп бодоор.

Ойынчылардын жүрүжи үч эмезе онон до ары жагыс аай боло
бергежин, андый ойынды катап-катап жагыс аайлу жүрүш эдип тур-
ган кижинин сурагы аайынча кем де женбеген деп бодоор.

Бу учуралда жазучы жүрүш үч катап жагыс аай болгонун угускан
кижинин бийинин чодын шингеп көрөр. Чын ла жүрүш тарый-тарый
бир аай боло бергежин, угускан кижинин бийи түгензе де, партияны
кем де женбеген деп бодоор. Же жүрүш ээчий-деечий үч катап бир аайлу
өтпөгөн болзо, ойын онон ары өдөр. Бу учуралда угузу эткен кижинин
бийи түгенип, оны жендирткен деп бодоор.

2. Ойынды кем де женбеген деп жөптөжөргө угузуны бойы жүрер
тушта эдерге жараар. Же кожо ойноп турган кижини оны ээчиде жүрген
болзо, ол жөпсинбегенин жартап жат.

§ 13. Партияны ойноор тушта жастыраларды түзедери

Шашкалу доскодо фигуралар жастыра турганын эмезе өскө бндү
фигуралар берерин маргаан өдөрдөн озо жазучыга угузар керек. Мө-
рөйдүн озо андый угузу болбозо, ойыннын ээжизи бузулбаза, ойын
учына жетире өдөр.

II. МАРГААННЫН ЭЭЖИЗИ

Алтай шатра аайынча маргаанды СССР-дин шашка кодексинин
некелтезинин ээжизине келиштире өткүрер.

ЧӨРЧӨКТӨ ДӨ ЧЫН БАР

— Кудай, менин уулым город ло барган сайын, жүстен, жүс жирме салковойдон акча алар. Барып ла турар, үредүге ле кирип турум деер. Ойто ло келер, ойто ло барар, чек акча артпай барады деп, кажы бир эне эмезе ада кородоп турганы бар — эмеген айтты.

— А бу менин уулым база андый — деп, экинчизи айдат. — Эм мында кижн аладым деп турган. Кайдаг, кемди аларга турун дезем, чек айтпас, ачынып турар. Та не коркушту жажыт болгон.

— Эмди ле жажытту. Озогы чөрчөктөрдө дө андый неме болбогон — деп, үчинчизи айдат.

Чын да, алтай албатынын жебрен кай чөрчөктөринде ол жанынан сурактар кандый, оны бир ле чөрчөктөн темдек эдип, алып көрзө кайдар. Чөрчөк чөрчөк лө, же...

Алтай албатынын оос творчествозында Оскүс-Уул керегинде кай да, тегин де чөрчөктөр көп. Кезик кайчылардын репертуарында «Оскүс-Уул» деген кай чөрчөк бир канча вариантла айдылат. Анайып, темдектезе, «Знак почета» орден тагынган Алтайдын атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашевте үч вариант болгон. Же бу күнге жетире онын бир ле варианты жарлу, артканы бичилбеген.

Бүгүнгү күндерде Алтайда жарлу кайчы А. Г. Калкиннен бу чөрчөктин төрт варианты бичилген. Баштапкызы 1948 j. бичилеле, 1960 j. «Алтай баатырлардын» III томында кепке базылган. Артканы бичикке чыккалак, озор Горно-Алтайскта история, тил ле литература аайынча научный шинжү эткүрер институттын фольклор фондында жадып жат. Кажы ла вариант кайчынын жадын-жүрүмин, ижин шингдееринде сүрекей жаан научный учурлу. Же бис онын I-кы вариантын шингдип көрөликтер. Не дезе, бу чөрчөктин учуры бистин жашөскүримди таскадарында жаан учурлу болуп жат.

Онын учуры кыскарта мындый: Олөн-Багай жокту баатыр Барба-Багай үйиле жетен жылга журтап жаткан. Олордо, мал-аштан болгой, бала да жок. Же бир күн үйи уул бала тапкан. Балаын чыкканыла колбой өткүрген той-жыргалдын кийнинде Олөн-Багай кенерте оорып,

өлөр алдында «алтын кептү абакайына» айткан: «Өлөр күним једип келди. Уйген сугар адыбыс јок, үрүп чыгар ийдибис јок. Озодон бери тапканым — одус кырлу кайырчакта тогузон күмүш акча. Ол акчаны үребей, ат јакшызын алыгар, кеп јакшызына толыгар. Бал-тыр-кежик баланды көстинг одындый чеберле, көмөп-арбанып, ачынба. Колдын сабарындый корула, көжүүн (туура) јонго айттырба». Бу сөстөрди айдып, ол јада калган. Уйи оны сөөктөп салды. Адазы јада калган кийнинде, уулы ат садып аларга адазынын акказынаг алган. Ат табылбаста, арга јокто бир катап ийт, экинчи катап киске садып алган. Энези ачынып та турза, је уулы удур керишпейт. Анайып турганча, бир катап Таајы-бий баатырдын уулын, Эрке-Мөндүрди, куштардын кааны Кан-Кереде өлтүрөргө тенериде сүрүжип турган эмтир. Өскүс-Уул Эрке-Мөндүрге болужып, кушты өлтүрөт. Болушкан учун Эрке-Мөндүр ого кубулгазынду алтын јүстүк сыйлайт. Оны колго сугуп ийзег, нени ле күүнзегенин — ончозы боло берер. Эрке-Мөндүрди өлүмнен айрыган учун Таајы-бий Өскүс-Уулга ат айдып берет, эн јакшы кийим кийдирет.

Өскүс-Уул Кан-Кередени өлтүргени ле атту боло бергени Караты-каанга угулган. Ол Өскүс-Уулды алдыртала, темир түрме туттурткан, оны эзиртеле, кубулгазынду јүстүгин блаап алып, бойын түрмеге суккан. Је байагы ийт ле киске Өскүс-Уулга түрмеден чыгарга болужып јат. Өскүс-Уул Караты-каанды өлтүрип, олјого барган албатыны јайымдайт. Онын кийнинде кичи алала, амыр јуртай берди.

Бу чөрчөктөн, анчадала онын төс геройынаг өзүп јаткан јаш үйе бойына керектү, тузалу темдек алгадый. Мында јангыс та јиит үйе эмес, је анайда ок ада-энелерге де тузалу шүүлтелер бар. Чөрчөк чөрчөк лө, је онын учуры јаан.

Озо ло баштап Олөн-Багайды ла онын үйин алалык. Бу јокту, озодо байларга иштеген улус. Андый да болзо, јөөжө эдип тогузон күмүш акча јууп алтыр. Байла, ол акчала олор ат садып аларга сананган, је бу амадузы бүтпеген. Ырыс болуп, каргандар уулду болоберјат. Өлөр алдында Олөн-Багай керес сөзин үйине айдат: јууган акчага ат садып алар, кийим толып алар. Је онын үйине эн учурлап, јакып айтканы: «Баланды көстинг одындый чеберле, көмөп-арбанып, ачынба. Колдын сабарындый корула, туура јонго айттырба». Бу јакылтада, калганчы сөстөрдө јебрен өйлөрдө алтай албатынын балабарка азырап ла олорды јүрүмде таскадып чеберлеп, улуска јаман каршузы јетпезин, улус, бүткүл јон јаман айтпазын деп айткан педагогиказы иле көрүнип јат.

Чын да, кандый да алтай кай чөрчөктөрдө бала-барканы адылып, арбап, соккон јерлер учурабай јат. Јаш бала чыкканы, кыс та, уул да болзо, ол сүрекеј јаан учурлу. Баланын салымы јагыс ла ада-эне ле эмес, је бүткүл јонло база колбулу болуп јат. Баланын јакшы кылык-

жанду болуп өзөри жаш тужынаж башталат. Онын да учун «аш кыл-гада, бала жашта» деп алтай албаты тегиндү айткан эмес. Бала жаштаң жакшы кылык-жанду, кижилик болуп өзөрүндө ада-энелер каруулу. Айдарда, А. Г. Калжининин «Оскүс-Уул» деп чөрчөгүндө куучун ада-энеден башталганы тегиндү эмес.

Эмди бис Барба-Багай абакай өбөөнинин керес сөзин жүрүмдө бүүдүргенин көрөлик. Оскүс-Уул эки конуп, «энем» деген, алты конуп, «адам» деген. Од тогус кырлу тайганын бажына чыгып, жер алтайдын үстинде баатырлар ла каандардын тал-табыжы угуларда, кыйгырганча айлына келет. Эркелеген энези эжик ачып, удур чыгып, балтыр жежик жаш балазына базып келип, айтты: «Акыр, акыр, балам, аштап калган болзон, аш-курсак белең. Суузап калган болзон, суу белең эмей, балам».

Мынаг көргөнисте, Оскүс-Уулдын энези уулына эрке, күүнзек болгону билдирет. Же уулы келеле, энезинен сурайт: «Алтай үстинде алтан кезердин тибиреп турган үни угулат. Ак-бийанды аралап, албаты-жонды өбиреп, Алтай үстин айланатам. Адамнын тапкан жөөжө-зинең алтан күмүш акчаны алып беригер меге». Энези одус көстү чой кайырчакты ачып, балазына алтан күмүш акчаны берип, «Ат жакшызын садыш, кеп жакшызына жетир» — деди.

Оскүс-Уул ол бойынча ат та таппаган, акчаны кепке де толып болбогон. Алтан акчазына ийт садып алган. Экинчи катап арткан одус акчаны алала, кискеге толып алган.

Чын, Оскүс-Уулдын энези баланын мындый кылык-жангына ачын-ганын чөрчөктө чокум көргүзип жат.

Ала тайгылды јединип,
Алмын-чулмун Оскүс-Уул
Айлына једин келерде,
Азыраган онын энези
Айдары јок ачынды:
«Ала тайгыл ат болор бо?
Алкы бойынга аш болор бо?
Адагнын тапкан акчазын
Керектү јөөжөгө јетирбей,
Тегин калас үредин» — деп,
Уулына айдып турды.
Оны уккан Оскүс-Уул
Кылас эдин көрбдн,
Көзи јоктый отурды.
Кыгыс эдип унчукпады,
Кулагы јоктый болбой кайтты.

Бу сөстөрдөн Барба-Багай уулына тегиндү эмес кородогону кө-рүнөт. Энези Багайдын жууган акчазын алтыннан артык деп бодойт. Чын да, јокту улуска аттан ла кийер кептен өскө неме керек јок. Ол

ок ӱйдӱ Оскӱс-Уул энезинин ачынып турганын чын оңдоп, ого удур кизиребей, бодолгонло ачынбай, чуғулданбай јат. Ол энезинин санаазын чын оңдоп, билип јат. Энезинин алдында бурулу. Оңдо энезинег кару ӱскӱ кижиге јок, онын сӱзиге, онын айтканы Оскӱс-Уулга неден де баалу.

Оскӱс-Уул анчадала, качан киске экелерде, энезинин ачынганына ла арбанганына тын кородоп јат. Је бу да ӱйдӱ ол энезине кыгыс эдип учукпаган. Оскӱс-Уул адазынын керее сӱзиге ле энезинин јакылтазын бӱдӱрип болбой јат, не дезе, ол «јердин ӱстин јети айланып, јетен кааннын јерин ӱтти. Олбг-Багаидыг Оскӱс-Уулына килеер кижиге чыкпады. Одус кӱмӱш акказын атка јарадып болбоды, кеп садышса, бергилебейт». Јокту кижинин балазына килегедий, болушкадый кижиге табылбай јат. Алтай ӱстинде ого ајару салгадый кижиге јок. Каан, бай улус оны ӱскӱс-јабыс деп, онын алтан ла одус кӱмӱш акказына бир де ајару этпей тургандарына ол тын кородоп, кунукка тӱжет. Учы-учында, ол адазынын тапкан акказын ӱрегенин калас деп шӱӱлтеге келет.

Айдарда, чӱрчӱк чӱрчӱк лӱ, је бу Оскӱс-Уулга болгон керек бистинг јадын-јӱрӱмле бек колбулу. Кезик јиит улус, анчадала ӱренип турган ӱйдӱ, ада-энезинин иштеп, јууп алган акча-јӱбӱжӱзин керекке бодобой, оны јенгил кородып турган тужы бар. Анчадала 15-16 јашту улдар ла кыстар кӱски ӱйлӱрдӱ јурт јерлерден ӱредӱге атанып, об-настапта, крайдын да городторында болот. Ол јиит улустын кӱп нургуны ӱредӱге кирип алат, је бир канказы кирип болбой, айлына јанып келеле, ада-энезинег акчаны алып, ойтло городко атанат, городко келеле, ол алган акказын база ла тӱрген кородып салат. Анан улам ада-энелердинг ле олардын ортозында тал-табыш, адылыш-чу-гаан болуп турат.

Айдарда, кайчы Калкиннин «Оскӱс-Уул» деген кай чӱрчӱгинин бу јаны ӱзӱп јаткан јаш ӱйеге сӱрекей јаан тузалу. Мыны кычырза, кижиге ол јанынан сананып, кӱгӱске алар. Онын учун чӱрчӱктинг учуры бойынын терег шӱӱлтезин бу јанынан качан да јылытпай јат.

ӱмди экинчи јаны. Оскӱс-Уул Караты-каанды ӱлтӱрип, олјого барган јӱзӱн ук албатыны јайымдап јат. Оскӱс-Уул бурузы јок улуска тийбей јат. Темдектезе, Караты-кааннын ӱйи мен бурулу эмес деп актанып турарда, Оскӱс-Уул ого айдат:

Оштӱмди ӱлтӱрип салгам,
ӱскӱ кижиге керегим јок.
Караты-кааннын керегинде
Бурузы јокторды ӱлтӱрбизим.

Бу ӱзӱкте Оскӱс-Уулдын кижиге болгоны, бурузы јок улуска ак санаалу болуп турганы айдылат.

Оскүс-Уулдан база бир жозок алгадый темдек: ол кижги алып айыл-јурт тутканы. Караты-каанды јендеп салала, ол энезине кижги аларым деп ајдат:

«Кандый Алтай түбинен
Эш-нөкөрдг табайын?» — деди.

Энези уулына Јер-Јемит деп кижгинин «јалтыраган јараш чырайлу Сыргачы деп балазын барып кудала» — деп јакарат. Је ненин учун энези ол кысты айдып берген дезе:

Јер-Јемиттин абакайы
Озогы тушта најым болгон.
Асхан казаны сообос,
Ајтар сөзи түгенбес,
Озогызын ойгортып билер,
Оччо улусла түнгей куучындајар.
Јокту улуска киленкей,
Чоң-кызыл чырайлу,
Јобаш, јакшы кижги — деди.

Бу айдылган сөстөрдгин учуры јаан: Барба-Багај јокту кижги ајдарда онын јангыс уулы абакај эдип, јокту кижгинин балазын алар керек. Сыргачы деп баланын ада-энези ачык-јарык, «ончо улусла түнгей, ...јокту улуска киленкей, јобаш, јакшы» улус. Олор бойынын балазын «эки колынын сабары чылап қорулаган. Андый баланы ала-тан болзонг, айлына онын барып кел» — деп, энези уулына јакып јат.

Чөрчөктө Оскүс-Уул кижги алатанын энезинен јажырбай јат, је энези ого кандый кижги алатанын чокум темдектеп берет. Мынан көргөндө, эне кижги уул баланы азырап, онын эки кандый болотонин эртеден сананып, улусты ла олордын јадын-јүрүмін, балдарын араайынан көрүп, шиндеп јүретен эмтир. Оскүс-Уул энезинин чыгарган јобине ајдат:

Сыргачы баланын чырайын
Чындап та көрбөс қанайтқам.
Көзиме қару көрүнзе,
Көөркийим бол деп сөстөөрим.
Көрөр күүни јок болзо,
Көндүре јанып келерим.

Је Оскүс-Уул Јер-Јемиттин айлына келип, не келгенин, танышқан сонгында, айдып берди:

Оскүс өскөн мен бойым
Эш бедреп јүрүм — деди.

Оскүс-Уул Јер-Јемиттин айлына јүрүп, айыл ичинде уур ишке айылчыркабай, болужып турат. Ол јүрген јүрүми ологго (кыстын

ада-энезине) база јакшы көрүнгөн. Јиит улус бой-бойына јарашкан, керек дезе Оскүс-Уул бойы кыстын ада-энезине база јараган. Је ада-энедег јөп јокко кижиге барарга база јарабас, онын учун кыс энезинен ол керегинде сурап јат: «Кийген кеби килен торко, кижн бойы керсү, јакшы, өлө ады өндү јорго, Оскүс-Уулга барайын ба?»

Эрмен-Чечен энезинин
Элтү сөзи мындай болды:
«Алтан јашка јеткенче,
Адазынын эжигине јүрө бе?
Ал-санаан јеткен болзо,
Ачынбазым, балам, бар» — деди.
Оскүс-Уул ла Сыргачы
Эки бойы јарашты.
Эне-адазыла јөптөжип,
Эмди мында тургулады.

Алтай јаан кай чөрчөктөрдө озогы-озогы улустын јадын-јүрүми чике айдылган. Кай чөрчөктөрдө баатыр кижн алганы сүрекеј јаан учурлу. Кажы ла баатыр кысты аларга турза, ол онын ада-энезине, кыска бойынын чечен адыжын, күчтүзин, сүмелүзин ле керсүзин көргүзип јат, је онызы ончозы маргаандар ажыра илеленет. Н. У. Улагашевтин «Малчы-Мерген» деп чөрчөгинде јокту Малчы-Мерген Караты-кааннын кызын бойынын јараш үниле, кожонгыла бактырып алган. Маргаанды кожонгло алганы — ол јаан искусство. А А. Г. Калкиннин «Оскүс-Уул» деп бу кай чөрчөгинде Оскүс-Уул Сыргачы деп кысты бойынын иштенкейиле, кичеемкейиле, ајарынкайыла, јобош кылык-јагыла, керсү болгоныла бойына тартып алган.

Айдарда, кижн кижн алатаны, кижиге кижн баратаны жагыс ла сүүштен камаанду эмес, је ол анайда ок кожо јуртаган өйдө бала-барканы тең сүүп азыраары, мал-ашты тең кичеери, бой-бойынын ак-чегин тең тудатаны болуп јат. Андый болгондо, биске кай чөрчөктөрдин учуры да темдек болуп турганын анчадала јииттерге ундыбас керек.

ИИТ КРИТИКТЕРДИҢ ШҮҮЛТЕЛЕРИ

Н. КИНДИКОВА

К. ТӨЛӨСОВТЫҢ «ТАШТА ИСТЕР» ДЕП ПОВЕЗИ КЕРЕГИНДЕ

Күүгей Төлөсовтың баштапкы чүмдемелдерин ойто катап коскорып тура, оның мындый сөстөрине туштадым: «Улустың жүрүмин жүрүмгө жуук этире көргүзөргө жаантайын албаданып жүрөрим».

Чындап та, оның бичижинде бу куулгазынду жүрүм жакшы жуалат. Автор жүрүм керегинде сүрө лө чокум түп-шүүлтөлөр чыгарат. Темдектөп, оның 1975 жылда чыккан «Жолдордун белтиринде» деп жуунтыда «Ташта истер» деп повестытен 7-чи страницала айдылганын алалы: «Жүрүм, сен мени бастыра будугынла жалбырап эзирткен... Сениң ол чинг-мерилү чачылган жаражыннаң мен бир кылбыккан учугун тудуп албагам учун, сениң бу эге-төгө берилген эркиндү эйинниң бир омогына табарбагам учун, мен сениң бу бастыра көргүскөн көрүлериңди мекте деп бурулаарым».

«Ташта истер» — автордун база бир жүрүмдик повези. Күүгей Төлөсов баштапкы ла жолдордо бичийт: «Балтыр-эди тынгыгалак балдар уур шыраны канайда өткөни, жегени керегинде ле бу кату бйдө эш-нөкөрлөриң таап, сүүшкени керегинде көп куучындар уккам. Ол куучындардын бирүзи Урмат ла Айвананың жүрүми керегинде болор».

Керек жуу-чак токтогон сонгындагы жылдарда өдөт. Урмат — жирме жашту өскүс уул. Ого сүүнөр, ойноор, жаркынду жүрүм жүрөп керек. Же бистин иит героийс бойынын жажынан жаан деп көрүнөт. Нениң учун дезе, ол туштагы ой, айалга өскө болгон.

Жирме жаш. Же ол көп шыра, корон көргөн. Оның да учун автор эпиграф эдиң, П. Самыковтын сөстөрин келиштире алган:

«Жажарып өскөн жастарым
Жагырып алдымда көрүнөт
Жарыжып барган жолдорым
Жайылып алдымда көрүнөт».

Урмат жаштаң ала кой кабырып, элөң эдиң, ончо ишке таскап калган. Повестыте автор ло Урматтын ортозында өдүп турган куучынан төс героийдын «кыйналып турганы» жарталат.

Ол он сегис јаштуда той эдип, Айана деп кысты жүрүмине талдап алтыр. Эмди ле экикижилеп күчти јенип ийгедий. Је анайда келишпеген. Онын эш-нөкөри күч жүрүмге чыдажып болбой, энезине жууктайт. Урмат дезе, јаландагы сок јангыс агаш чылап, ойто ло јангыскан артат. Оны соок салкын да чыбыктаар, изүү күн де кадырар, је ол чыдажар, бойына турар. Ол сүре ле кайра көрүп, кайда јастыккан, нениг учун јастырған деп, өткөн јолын шингдейт. «Бу өдүп јаткан ойди, бүгүнгү күнди база катап јазап көрөгө, көзимди уужап, жүзимди сыймай соккомдо, јангы ла кирбеелтип келген сагалым алаканымды эмес, а жүрегимди кадап тургандый. Јаантайын ла каранга ла сен мени не јайнайдын, не мынайда кыйнайдын? Мен бу бастыра улустын эг улuzu ба, айса сырангай учы ба» (стр. 6).

Урматтын бир јакшызы — онын турумкайы, чөкөбөзи. Качан да болзо, ол ичкери јүткыйт. «Јангыс ла кара јангыс бойымды сен, кара јол, таштабай апар! Мен солдаттын сок јангыс уулы». Урматтын јымжак жүреги кырмакчы улустын кадалгак сөстөринен де артабаган. Ол бойынын сүүгенин, Айананы, өткүре көрүп, кылык-јангын, санаазын сезип турат. «Төгүне ле сүүнген кижиде болуп турза, кунугып калган көзинен танып ийетем» (4 стр.).

Тегин де бис Айана керегинде јангыс Урматтын сөзинен билип јадыбыс. Повестьти кычырып тура, Айана Урматты сүүгенче деп бис сезип каладыс. Урмат куучындайт: «Волокушаны салып ла турала, айрууштын учына ээгин салып алып, кижиде канайып тура берер?... Суу экелип јатканын ајарзаар, сабаттарын тургузып салала, кижиде андый узак амыраар ба? Ол кайа бурылып, неме көрүп ийген чилеп тура калатан болбогой (стр. 14—15)». Айананын гитара ойноп отурган тужы: «Чала јумуп алган көзиде эмес, сагыжы ыраакта болор». «Онын түбиде јок кара көстөри тумантып калган» (стр. 18). Урматтын баштап тарыйын улуска «боро момон» деп айтырала жүрери, јаш бала чылап, мекеле јандырып ийетени, бойын бойы чычайакча бодоп, неле де удур тартышпазы, ол, байла, онын шыралу жүрүмиле колбулу. Ол керегинде керек дезе Айана да айдат: «бойыннын унчукпазынга базынын јадын».

Эмди ол студент. Ондо көп најылар. Ол улусла кожо. Онын јангыскан отулары эмди токтозын. Јангыс ла Айананы сакыыр тушта ол јангыскан болор аргалу. Айана келер, ого Урмат иженет. Урматтын жүрүм таштый бек, Айана дезе ис чилеп, жүрүмде таштый артып калар.

Автор омордын кылык-јангын, психологиязын јарт берген. Омордын баштап тарыйын туйуксынганын, бойына бойы турбай јатканын кубулта, өскүрте берген. Темдектезе, учы јаар унчукпас Айана энезине удур сөс айдат. Је автор геройларына толо, чокум сүр-кебер бербеген деп айдар керек. Оног до улам 16-чы страницада бригадирди

баштап тарыйын бис билбей жадыбыс; ол иит пе, айла жаан кижн бе деп. База бир Күүгей Төлөсовтын жастыкканы — ол повестьти тургусканында. Баштап автор базап ла келген (отурды та жок, угарга беле-тенди та жок), Урмат куучынын баштай ла берген: «...Ласкары бис Алтайск жаар барган трактты жазаганыс»... Бу ла жастыра 15-чи страни-цада: «А сенин не керегин бар? А сен...» — Бу Шуулайдын ба, айса Урматтын сөстөри бе — жарты жок. Куучын эки кижинин ортозында, үчинчи жүзүнге ууланган. Же 10-чы страницада ол экинчи жүзүнге көчө берет: «Мен сега жайгы тенеридий чап-чанкыр платье де садып бер-бегем»...

Күүгей Төлөсовтын бичижинде Ч. Айтматовтын камааны бар ош-кош. Төс геройлорды «Джамиянын» геройлорына бир де эмеш болзо, кеберлеш деп айдар күүним бар.

Автордын эрмектери, кожоннын күүзи чилеп, чөйлип барадат. Ондо жаркынду жараш сөстөр дө бар, кеберкек түндештирүлер де бар. Темдек: «тенери кылбыркай чанкыр торкодый», «төрөл кобы-жиктер чоокыр чечектерден бүткен толкулардый» ла о. ө.

«Айананын кара көстөринде, јунунарда, јегире кургабаган суунын мызылдууш тозындары арткан» — деп бичийт.

Эмдиги ииттер чала ундып бараткан сөстөр дө бар. Автор оны келиштире тузаланат: «кубарлаш» — јажыт, «шоокырып» — бышкырып, «күркет» — ачинчак кылыкту, «дежерге» — айдарга. Же «курсақту-та-мақту сумка» эмес, а «курсақ-тамақту», «ээгин салып» эмес, түртүрпн дезе, артык ошкош.

Повесть јарады. Мынан ары артыгын сакыйдыс.

Ј. МАСКИНАНЫҢ «АЙНА» ДЕП КНИГАЗЫ КЕРЕГИНДЕ

Мен Ј. Маскинанын «Айна» деген повезин јилбиркеп кычырдым. Бу бичик бисти сүүндирди ле сонуркатты. Повесть эмдиги деремненин јүрүмин, јаш-үйенин санаа-күүндерин көргүзет. Бичиничи үргүлжик темага, сүүштин темазына баштанып, эмдиги ойдин базыдыла эки јииттин санаа-күүни ажыра эмдиги деремненин јүрүмин јаркынду жураган.

Бичик кеен-јараш јайдын јурамалыла башталат. Јылдын бу кеен ойинде кижинин күүни кубулып, куучынчы, јуук боло берет. Бичикте јашөскүримниг энирде јуулып, ойын ойногонун, олордын күүн-таптары анчадала јарт жураган (стр. 12—15). Бичиктин јаан једими — геройлордын кылык-јангын, психологиязын терең көргүскени.

Повестьте анчадала көрүмјилү неме — баштапкы сүүштин јалбыжына алдырган эки јиит, олордын кылык-јангы јаркынду берилген. Сананза, озор ырысту ла болгодый, је повестьтин учы андый эмес. Ненин учун? Бичиничи бу да суракка каруу берет.

Сүүш учы-куйузы јок күүн, бу күүнге алдырган кижиге оны чеберлеер керек. Ненин учун Айна ла Эркин бу јаан күүнди чеберлеп болбогон? Мен сананзам, бичиничи јаан сурак көдүрп, јаш улус бойын баратан јолын јангыс ла сүүштин ортине алдыртпай, озо ло баштап топ шүүнерге, бой-бойын ондожып, бу јаан, кеен күүнди оогош кылыктарынын јангына бербей, чеберлеп јүрзин деп күүнзейт.

Повестьте Айна ла Чеченниг биле төзөгони база јарт көргүзилген. Аинанын јанында эн ле јуук кижиге — энези јада каларда, ого күч болгон, јанында кем де јок... Бу тушта Чеченге јолуккан. Айна ла Чечен најылажып, јаражып, биле төзөгөн. Је биле болбоды... База ла ненин учун? База ла катап өктөм сүүштин јалбыжы Айнага да, Чеченге де амыр бербейт. Повестьтен биске: «сок јангыс сүүш јолында туштаар, сүүжинди бийик тут, нөкөрим, бу тушта» деп Јыман Белековтын јииттерге баштанган сөзи угулат.

Биле төзөөри тегиндү неме эмес, биле келер ойдин улузын чыда-

дат, онын да учун оны чеберлеери эмди де, качаң да жаан јерде турган.

Анайда ок автордын једими — геройлордын портреттери кыска, чокум берилгени, темдектезе, Айнаны «узун буттары учун кожо үренген балдары «элик» деп чолологон». Бистин алдыбыста узун, коо, омок кыс тура берет. Жаңы ла он класс божоткон јаш кызыкчактаң ала кижиге барган үй кижиге јетире көргүзилген. Бу алтай литературада база бир үй кижинин жаңы сүр-кебери.

Эркиннин де, Чеченнин де үүре-јелелеринин сүр-кебери чокум ла јарт јуралган.

Кажы ла герой бойы кылык-јанду, ич-санаалу. Повестыте жаан да улустын сүр-кебери чындык јуралган. Анчадала Чеченнин энезинин ле Батырдын.

Повесть јенил, элтү тилле бичилген. Бичикти кычырага јенил де, јакшы да. Јиит бичиичи ар-бүткеннин јурамалдарын (күски энирлер, изү јайгы түш) чийгенде, кижинин көзинин алдында чын ла төрөл јеринде нөкөрлөри ле кожо өткүрген энирлер эбелер.

Анайда ок автор алтай улустын јандаган жаңын јакшы билип, билгир тузаланат (кыйра буулаганы, куда, той). Ар-бүткен геройлордын јүрүмиле колбулудый. Темдектеп алып, јайгы күкүрт Айнанын јүрүминин база бир бурулчыгыла — өбөгбонинег айрылып барганыла үн алыжып тургандый.

Је бистерди кайкадып турган неме — геройлор албаты-јонло јүк ле куучын, ойын ажыра колбулу болор эмес, повестыте кожо иштеген улустын ижи, олордын амадулары јазап көргүзилбеген. Эки јиит, Айна ла Эркин, ненин учун бой-бойын јараткан, олорды бой-бойына не тарткан — база јазап јарталбады.

Бичиичи мыны јазап бичиген болзо, геройлор биске онон артык, онон јуук болуп көрүнер эди.

Б. СУРКАШЕВИНГ ҮЛГЕРЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ

Алтай литературанын 60-чы ла 70-чи жылдарда эрчимдү туружып, көндүгип бичий берген поэттеринин бирүзи Байрам Суркашев — төрт жуунтынын авторы. Мынан башка ол Бронтой Бедюров, Каран Кошевле кожо өмбөлик жуунты чыгарган. Анайдарда, бодоштыра алза, Суркашевтин литературадагы ижи он жылдан ашкан. Је эмдиге јетире кычыраачыларыс, бичиичилерис ле критиктерис онын бичиктери керегинде бойлорынын лапту сөзин айткалак, ого учурлап аңылу шинжү-иш бичигелек. Јаңыс та Суркашевтин бичигени эмес, је оион до өскө поэттердийи ле бичиичилердийи јетире шинделбеген. Онын учун Суркашевтин үлгерлиги көп кычыраачыларга јарт эмес, оларды јилбиркетпей де јат. А Суркашев — сөс јок јайалталу поэт.

Менин алдымда Суркашевтин төрт жуунтызы јадыры. Онын кажызын ла ачып, поэттин үлгерликте өзүмин кыскарта шиндеп көрзөбис, кайдар.

Баштапкы жуунты — «Сологыны түженгеним». 1968 жыл. Жуунты «Алтай јеримде» деген үлгерле ачылат.

Алтай јеримде мөнгүн мөндүрлер.
Мөштөргө урулган..

Онон ары бастыра бойын үлгерликке олјолодып, ундынып койгон, кычыра бередин.

Байрам Суркашевтин үлгерлигинин тын келтейи — кыскачак үлгерлер ажыра јаан, терег шүүлтелер айдып турганы. Поэттин тили су-алтай, јик јок, ару ла јымжак болгоны кычырарга эптү.

Суркашев сүрекеј көргүр ле сескир. Онын үлгерлерине алтай албатынын оос поэзиязы салтарын јетиргени билдирет. «Алтай кырлар амырады» деген үлгер дезе биске Гетени эске алындырат.

Је Суркашевтин үлгерлери ончозы јакшы бичилген деерге база болбос. Онын бу жуунтызында калай да бичилген үлгерлер туштайт.

Суркашевтин экинчи жуунтызынын ады — «Күншынгырт» (1971 ј.). Бу жуунтыны мен жуунты-бедреш деп адаар эдим, ненин учун

десе, Суркашев алдындагы бичигендеринин эп-аргаларынан бир эмеш ырап, жаңы эп, жаңы жол бедрегени көрүнөт.

Мында алдындагы терең көгүстү, көскүр Суркашевтен артканы ас. Бу жуунтыда «Мен үлгөр бичип жадарымда» деген жаңыс үлгериле алдындагы Суркашев бисти ойто ло сүүндирип ийет, же ошон ойто ло күүнүн жаңып, чөккөн береди: канат жок — тегин ле тооломолор.

Кыскарта айтса, Суркашевтин экинчи жуунтызы чаламык көрүндү. Жуунтыдан жаңы «табынтыларды» чачала, алдындагызындый ла кыскачак үлгерлерди артыргызып, жуунак жуунты эдип чыгарган болзо, артык болор эди.

Онын кийинде Байрам Суркашев 1970 жылда балдарга учурлап, «Күзүничектер» деп кичинек жуунты чыгарган. Ол жуунты бистин кичинек кычыраачыларыс ортодо түргөн таркай берген.

1974 жылда Суркашевтин «Ак сүмерлер алдында» деген жуунтызы чыкты. Ол жуунты керегинде тоолу сөс. Бу жуунтыдан эртеги Суркашев кубулып калганы иле көрүнөт. Та поэт алдындагы үлгерлерин сүрекей «тапчы» деп бодогон, та жаңы «табынтылар» бедреген, бил-безим. Чындап, Б. Суркашев уйгаштырулар талдаарында бир кезек једимдерге једип алганы көрүнөт: кажы ла үлгердин баштапкы јолдыгы үчинчизиле, экинчи јолдыгы төртинчизиле уйгаштырылат. Суркашевтин көп үлгери гражданский үндү. А сүүш-лирика кайда? Суркашев бу жуунтызыла кемнег де камааны јок үнин, кайкамчык јанар-лириказын жылайтып салган. Жуунты көп једикпестү. Темдектезе, ал-тай үлгерликте элеп калган «ару», «кару» деген уйгаштырулар.

Паслей Самыктын, Шатра Шатиновтын камааны Суркашевке једип турганы көп үлгерлерден јарт билдирет. «Ырысту болсыйн» деген үлгерден кычырадыс:

Кедери,
Кедери
Тегери.

Бу калас, куру уйгаштырулар болбос по? Онон тегери кедери болотон немези бе? «Оскө јиит улустар өктөм јүрүмге талайар» дегени та не?

Б. Суркашевтин онон до өскө үлгерлеринде једикпестер көп. Байрам Суркашев бу једикпестерин кезем јоголтып, бойынын агылу үнин ойто таап алар, ордына кирер деп мен бодоп турум. Ненин учун десе, поэт чылаазыны јок бедреште, амадузынын јолында.

Т. ТОРБЕКОВТЫҢ «СТУДЕНТТЕРДИҢ ЖАЗЫ» ДЕП БИЧИГИ ААЙЫНЧА

«Студенттердин жазы» деп жуунтыда салылган кыскачак куучындарды кычырып, анда көргүзилген улустарла танышкан сонгында, мен бойымнын шүүлтөмди айтсам, өскө дө кычыраачылар жөмбөр болор деп санандым. Элден озо айдарга турганым мындый: автор — жинт уул, быыл пединститутты божоткон. Мен оныла жуук эмес те болзо, же таныш ла нөкөр улус. Токшын бойы ак-чек санаалу ла алдында турган амадулу кижн. Ол бистин алтай литератураны жакшы били, ле сүүн турганын бис билерис. «Студенттердин жазы» деп жуунтызы жинт автордын баштапкы, же калганчы бичиги эмес деп биске билер керек.

Токшын Торбокөвтын биске көргүскен геройлары көп дургулай бойына жажыт жинт улус — студенттер. Олордын жүрүмни Токшын жакшы билер: ол бойы да студент. Куучындарды кычырып отурзабыс, биске башка-башка кылык-жанду, түнгөй эмес сүр-кеберлү жинтер көрүнөр. Геройлорын Токшын бийиктеде көдүрбөй, бүгүнгн ле өдүп жаткан өйдинг ле жүрүмнинг ичинде көргүзөт. Бу мындый эп-аргаларды тузаланганы авторго жүрүмнинг жолына тууралабай, кижн көрбөгөн төгүндерле колболышпас арга берет. Бистин көстөрибистин алдыла конспекттер бичип, эртеңги семинарда «эки» аларына коркып отурган Токшын бойы көрүнүп өдөр. Конспекттер — ол конспекттер ле, же жас келзе, кандый да кичеенкей студент оромго чыгарга жүткиири жарт. Студенттердинг жазы келерде, герой до кыстарла эрмектежи билбезин ундып, кыстарга жууктап, айдар немезин гаппай турат. Же бу куучында алаңзулу бир үзүк бар. Кыстарла куучындажыл болбой турган нажыбыс «кыскачак сынду кара баланы» автобуска божотпой, «Слерди божотпозым... Слерде билет жок го» — деп, тудуп алат. Баратан жерине барып болбой, туттуруп алган кызычак жүрүмде болзо ачынар, арбанар эди, же уулга ол «Урсула» деп адын айдып, оныла кожо «базыдынаг жол тоңдолор» эдин жүре берет.

«Эски садта» деп куучында Булбыш, институтка кирерге келген уул, адазынын нөкөринө ийе берген письмозын кычырала, письмону

ооктой жытып, көмө теспеп, өскүс абитуриенткага тургуза да нөкөр боло берет. Мында ол канайда нөкөр болгонуна жартап көргүспей, алыстап койгон. Сананза, бу Булбыш деп уул ада-энезинен, ончо төрөөндөрүнө мойножоло, бойун өскүске бодоп, «мен слердин нөкөрбөр...» деп айткан бодолду. Ого үзери нөкөрлөр мындый түргөн табылып, бой-бойына күлүмзирениже бергени эмеш кайкамчылу. Бул-быштын адазынын письмозын Токшын база жүрүмнөн чын ла чике көрүп бичигени иле билдирет. Бу мындый письмолор тудунган абитуриенттерге мен бойым да көп катап жолуккам.

«Письмо» деп куучында жиит автор эш-неме керектебес Бористи бир канча ла частын туркунына, «Оны чын жолго тургузар күүним келди» — деп айдып, энезинен келген письмону болужыла түзелтет. Атаман, байадан кей-кебизин, аракызак, камык кыстарла письмоло-жып, мактанып турган кижиге, кезек ле бийдин туркунына түс жаны жаар бурылып, «көзининг жажын меге көргүспесе албаданат...»

Бу куучында, автор Атаманнын куучыны ажыра Улаган ла Кош-Агаш аймактарда үредүчилердин жүрүмин, эл-жоннын жадынын билбес болгонуна көргүзөт. Атаман айдат: «Бот эки жыл иштейле, кийик-кижиге болуп калган келеринг». Жүрүм аайынча болзо, үредүчилер Улаганда да, Кош-Агашта да кийик-кижиге болуп калбай жат.

Атаманга Нинанын бичиген письмозын Токшын база жүрүмнөн алганы жарт. Бүгүнгү күнде бистинг алтай кыстардын да, уулдардын да ортозында бойынын өзүмин тилинде канча орус сөс барыла кемжип тургандары бар. Олор керегинде автор чын айдат: «Сен кызынды тилге ле грамматикага үрет, оного письмо бичиттир». Мындый Нина-ларды бистинг бичиичилер жастыра албай, жаан шоодылганду сүр-кеберин элбек жонго жарт көргүзөр учурлу.

Токшын Торбоков бойынын куучындарында, биске өрөгиге айдылган улустаг өскө, «бистинг деремнен эмес уулдарды, кыстарды көргүзөт. Бойынын алтай жонун «модада — ноль» деп, узада ла барза, Улалуга једиң, үредү алып, оито төрөл журтына келбей турган «культуразы бийик» жииттер бисте база толтыра. Бу улустын уялбас чырайын Токшын чынында көргүзөт. Андый кыстарга жиит автор жолду килеп жат. Олорго ол мынайда айдары жолду: «Эх, кыстар, кыстар, слердин сокороорды...»

Шалба баштап тарый биске искусствону сүүтөн, ак-чек санаалу кижиге деп көрүнөр. Је качан Шалба Јаңарга: «Чынын айдар болзо, бир де онду кыс бу городто јок. Город ончозын үрөп койгон. Јагыс та городто дейдеер бе... Бот онын учун мен јаңгыскан жүрүп јадым» — деп айдарда, кычырып отурган кижиге Шалбанын ару болгонуна эренгистеле берет. Ого Јаңар айдат: «Сен јагыс ла бойынды сүүп јадын». Бу айдылганы чын болгонуна бис удабай ла көрүп ийдес. Шалба керек дезе Күренте эткен сыйы учун эртен «јарымды» ичерге

белен. Ого капшай ла киного барар керек, а Күрен, түрмеден качып жүрген кижги, Чечейле нени эдерин керек дезе ајаруга да албайт, ол керегинде нени де сананбайт. Шалба — ол база жүрүмде учурап турган ондор тоолу «шалбалардын» бирүзи.

Күрен. Күрендер тургуза өйдө бистин алтай уулдардын ортозында база да бар. Бу күлүк олордын сүр-кеберин, кылык-жангын ончозын бойына гартынган эр. Бу уул түрмеге кирип, онон качып жүргенин жастыра кылык деп бир эмеш те билбейт. Ого бу ончозы жаман керек эмес, а сүреен жакшы ла кижги күйүнер жүрүмдий билдирет. Ол мактанат: «О, жүрүмди айта да. Курорт... Курсагы — в-во! Ресторан. Кыстар». Бу мындай жүрүмдү, жүрүмнин учурын чичкерте ондоп турган уулдарды Токшын жастыра көрбөй, онын туйук ла кичинек ич телекейин электеп көргүзип турганы жарт.

«Чанкыр амаду» деп кичинек повезинде биске, кычыраачыларга, ак-чек кылыкту, сүүшке баштапкы катап табарып, онын абузына алдыртып турган кыс Тандалай жолугат. Тандалайдын дневниги ажыра Токшын биске онын кыска өйдиг туркунына өткөн жүрүмин көргүзөт. Тандалай да алтай албатызынын музыказын керегинде сананып жүрет. Качан жас өйинде, сакубаган жанынан ого Кеша деп атту жыдымар жолугып, оны төгүндөп базынарга сананарда, Тандалай бар күчиле аргаданып, бойынын кыс адын уятка түжүрбөй, качып барат.

Бу учуралдын кийинде жаңыс бойы керегинде эмес санаалар Тандалайды городто иштеп ле үренип турган кыстарга эжелет. «Эртен ле Кешкадый уулдар ол кыстардын жаш жүрүмин неге де бодобой үрөп койордон айабас» — деп, Тандалай дневнигинде бичийт.

Тандалайдын да сүр-кебери биске таныш. Автор мындай улуска жуук ла кару болгоны ончо куучындарды кычырып божотсобыс, иле ле жарт билдирер.

Анайып мен бистин литературага баштапкы алтам эткен јинт кижинин, Токшын Торбоковтыг, куучындары керегинде бойымнын шүүлтөмди кыскарта айдып салдым. Ле бу айтканыма үзери база бир канча сөс айдайын деп турум. Токшын једикпестери көп кылык-јагду уулдарды, кыстарды көргүзип тура, ологро удуга бойынын күүн-санаазын айтпай, ологры бис канайда көрүп турганысты журап салган. Жаңыс ла Кешага удуга Тандалай бойынын дневнигинде мынайда бичийт: «Андый жүзи де, жүреги де јок немелерди јаргыга берер керек». Ол ло бичип турган кижги жүрүмди жаңыс ла жураар эмес, а онын жакшызын өрө көдүрерге, жаманын јолдон јайларга умзанар учурлу.

Баштапкы жуунтызы кычыраачынын колына киргениле Токшынды уткып тура, келер жүрүминде јалтанбас ла јаан алтамдар эдип, кычыраачыларды сүүндирип жүрзин деп күүнвейдим.

КУЛЬТУРА, ТЕАТР, КИНО

Р. ПОСПЕЛОВ

«АК КЕРЕП» ЖҮЗҮП ЧЫКТЫ

«Ак кереп» деп фильм Чингис Айтматовтын повези аайынча тургузылган.

Кино бу жаан жайлталу бичиичинин чүмдегенин азыйдаг бери жарадат. Онын бичигени аайынча бир канча талдама кинофильм эдилген. Темдектезе, «Баштапкы үредүчи», «Кызыл алама» деп фильмдер көрбөчилердин ал-санаазын алып, жүректерине ундылбастан эбелип калды. Же оныла коштой көскө илинбей, жүрекке торгы артырбай, элестелип өдө берген кинофильмдер экранда база туштаган. Мында бичиичинин бурузы жогы жарт. Онызы кинонын арга-чагынан камаанду туру. Жаан литература — кино талдама болорынын быжучузы эмес, же тайанатан түп-төзи болуп жат.

Ч. Айтматовтын эт-жүрекке эн томулган прозазы дегедий «Ак кереп» экранда жаңы тын алынып, жаңыс ла литературанын эмес, же текши жүрүмнин жаан учурлу кереги боло берди.

Режиссер Болот Шамшиев повестьтин амадузын чокум билген деп айдар керек. Онын да учун ол бичиичинин өзөк-буурынаг, эт-жүрегинен чыккан ла айдылган сок жаңыс сөстөрүн бу повестьте чике таап, оларды тирүү сүр-кебер алындырып, тындандырып кубултала, бичиктин айдылбаган төс амадузын, түп-шүүлтезин чыгара айтыртып, көрбөчилерге жетирерге-сестирерге сананган. Мынызы жегил керек эмес. Шак мындый туштарда кино бир марын таап, тыгынып болбой көп мокогон. Темдектезе, «теп ле тегин, тегин эмес кайкамчылу портфель» дегенин киного канайып согор? Шамшиев көрбөчилерге алысаалга жерде, тайга-таштын аразында чыдап жаткан кыргыз уулчактын сүйүнчизин терег көргүскен. Таадазы балага жорук автолавкадан үренчиктин теп-тегин портфелин садып берген. Жаңы портфельди көргөн лө бойынча, уулчактын көстөри суркурап, чырайы жайылып, каткыла, сүйүнчиле толуп, школ-үредү керегинде амадузы бүткен кептү болды. Ого жаан байрам келген. Уулчак жаңы портфельди айландыра тудуп, ичин катап көрөт. Кандый ырыс! Күскиде ол жаңы портфельдү школго барар.

Фильм бийик кижилик күүн алынып, кара ла актын качан да жөптөшпөс тартыжузын, кижинин көс-көрүмнүн өзүмүн, мөңкүлүк көгүс байлыктардын сурагын чындык партиянын курч этире кодүрөт.

Кинодон бис күски туулардын тымыгын, жаашка ла салкынга соктырып жайканган чөлдөги кулузыннын ыйын уктыбыс. Тенгери ле көлдин көк тандактары биригишкенин, чөлдө камыскан оду оттын тарсылдап күйгенин көрдибис, оны курчаган, көс тө сайза, көрүнбес ай-каранууды ширтедибис. Оттын тандагы ажыра, чөрчөктөги немедий, араайынан айландыра жылышкан кайкамчылу булуттарды көрөдис. Балалу мыйгактын чочыдулу мөлтиреген кара көстөрине карап, ар-бүткеннин көзине көргөнистий бодолды. Ар-бүткеннин чөрчөктый жараш, жажытту ла куулгазынду курчузына кирдибис...

Фильмнин эн артык блөүктеринде Айтматовтын агыду үлгерлик үни угулды, учы-куйузы билдирбес телкем айлаткыш шүүлте-күүни көрүнди. Кычыраачыларды ла көрөөчилерди кожо сананышсын, бар жажыттын түбине бойлоры чыксын деген кычыру эткени сезилди.

Кинофильмнин төс геройин ойногон Нургазы Садыгалиев ле режиссер канайда иштегенин билбесим, је уулчагаш сүрекей жакшы ойноды. Ол баланын кылык-жанын драма ла трагика биригижип турар эн күч, эн тыгыску деген учуралдарда канайда чокум көргүскени кайкамчылу. Көсти жумбай айткажын, эмдиги искусстводо ого тен једимди табарга да күч.

Эненин јулузын ла эркезин, баланы жажыдып айткан јаананын јымжак шудуртын, эр кижинин кандый да јалакайы, эрүзи качан да солып болбозын фильм база катап кереледи. Уулчакта дезе шақ онызы јок. Онын энези городто, уулын Момун таадакка ла арбанчак, кыјыран эмегенге јарбып койоло, јүре берген. Кыртышту кагайдын ролин кыргыз артист Сабира Кумушалиева келиштире солун ойногон. Уулчактын көстөри кагайына жоркыганду көрөт, је јалакай сөстөр айтканда, чүрче ле сүүнчиле толуп, суркуража берет. Ого эрке-јымжак сөстөр кандый керек! Је карган эмегеннин јакшы күүни качан база тутсын. Онын учун сүүнчиле чагылган көстөр ойто ло сооп, эчүп калат. А мындый күндер бу баланын јүрүминде улам ла сайын. Бала азырабаган карган эмегенле кожо уулчак эрке билбей, јылу сөстөр укпай, кылагдашта, кыйа көс болуп өзүп јат.

Је кажы ла бала айландыра јангыс ла чын јүрүмге курчадып јүрөт эмес, је санаазынын илбизини аайынча салдыратан јанду — ол санаазында шибеелер коскорот, јуучыл самолетту тенгериле шунгыйт, отко күйбей, сууга чөнгөй јүрөт. Бу көөрөм-ойын, чөрчөк амаду јүрүми чын керектен табылат. Тайгада өскөн уулчак таадазы јазап берген буунтызында сүүнчилу эжинип, мынаг улам бойын јайым јүзөт балык деп бодойт. Јаштан ала јылкы малды јакшы билер бала аттарды сүүри де јарт. Онын да учун ол салкынга-јутка эледип-јаладып койгон

ташты ээрге тундеп сүүнет. Айдарда, айры мүүстү эне-мыйгак керегинде куулгазынду чөрчөк тө тайга-ташта жаткан балага жуук ла кару.

Бала чөрчөк жүрүмин эн бийик чындыкка тайанып сананат. Күнүн сайын Иссык-Көллө жоруктап, жүзүп жүрген ак кереп — та кайдан келип, та кайда баратканын билбесе де — уулчакка жаан жүрүмнүн кайкалду элчизидий. Ол улам ла тууга чыгып, керепти көрүп, кайкан турат. Уулчактын көгүс шүүлтезиле — анда, ак кереп келген жерде, онын ада-энези, балдардын најылык каткызы толгон школдор, иштенкей күчтү колдорлу, сүүнчилү улус журтаган тала. Же ол талада уулчак качан да болбогон.

Чын, экраннан ол телкем жүрүмди көрөдис. Жаркынду күннин чогы толгон андагы школ баланын санаазында журалганынан чик жок артык эмтир. Бис айландыра жадын-жүрүмнүн кайкамчылу једимдери-ле, кубулталарыла таныжадыс. Же оныла коштой, жаркынду одуны эбире кандый шык-карануй эди, шак анайып жарык ла ару бистин жүрүмиске аалга тайганын айангында жуулган јети кижинин кылык-јаңдары чат келишпей јат. Олор бу заповедник јердин агаш-тажын, ан-кужын корулайтан улус. Же олор обществого туза јетирерден, карын, оног жаңыс кирелте алар, күнзегенин тойгызар амадулу улус. Олорго до јакшы болзо, арпкандары керек беде. Олордын кичегени жаңыс — «айак үстү болзын, калбак үсте турзын, оозы үстү болзын».

Меге жүрүм ырыс бербеген деп, агаш коручылардын јааны Орозкул тарынып, ичине кара санаазын түүйт. Жаңыс ла бойына јаба тартар, алар-јиир деген амадулу кижини О. Кутманалиев јакшы ойногон. Ол бойын тынзынып, күндү жарыкта бар немеге туткуланып жүрген, неге де килебес, корголжын жүректү ач мешан кижн.

Орозкул айландыра ар-бүткенди корулаар учурлу. Же ого госу-дарствонин чеберлеп турган кайкамчылу јаражы, бай карагайлар, куштардын уйалары, канча жылдар бажында јанып келген андары не? Јаан ла болзо оны кажы бирде «бай агаштын бай ээзи» дейтен жапсык-браконьерлордын көкүдү-магы, күндү-мекези эмей.

Ого улустын тоомјызы не? Јабыс та болзо, јамы ла болзын. Ас та болзо, улустын ла үстинде турар јамы керек. «Јамылу болгондо — тоор учурлу. Ого коомой болзо, өскө до улуска јакшы болор учу-ры јок».

Көрбөчилер бир ле секундка, качан онын өзөгинин өскө күүни — менде уул јок деген ачу сызы элезектей соккожын, ого килеп те эмес, ого јук оны эмеш ондогодыйы эбелип калат.

А уулчакты кичееп ле килеп, онын адаанын алатан, оны чыдадып јаткан Момун таадак кандый? Онын жүрүми јенгил эмес өткөн. Карганнын жүрүми учун кызарары јок. Ак-јарыктын алдында онын уйады ару. Сок жаңыс уулы жууда јен јастанып јыгылган. Ол бүгүн де шакпырап-сандырап чукчынганча. Ач-амыры бар эмес. Нени ле эдип, улай

ла күйбүрөп жүрөтени учун оны «шыранкай Момун» деп адаганы жолду. Бүдөрдө жымжак кылык-жанду, эмди Момун амыр, токуналу жадар күүндү. Оны албанла кара керекке ийде салып турган күчтерге онын удурлажар аргазы жок, канайдар, күчи жокто. Ол кызынын соктырып турганын көрүп, ого ичи ачып та турза, болужар аргазын таппайт, айрырынан жалтанат. Бот, кандый кызалан! Мынайып, Момун кирер жерин таппай, анказы азып жүрөт. Агашты корырынан база жалтанат. Канайдар, күч жетпес те... Онын да учун ол көзи тойбос Орозкулга багынат, Арга жокто, онын колынан мылтык алып, байлу анды барып жыгат.

Же эне-мыйгактын тынын үскөн канду ок карганактын да, жееничиг де жүрөктерин база өдөт.

...Кыргызстанда төрөл киносын сүйүп жадылар. Бастырасоюзтын мында өткөн IX кинофестивалинин күндөрүндө ол керегинде «ЛГ»-нин корреспондентине башка-башка көрбөчүлөр өмөркөдүлү ла иженчилү көп сөстөр айткан. Андыйлардын ортозында Социалистический Иштин Геройы, «40 лет Октября» деп кийим көктөөр фабриканын узы А. Айткулова, Кыргызстандагы журтхозяйство институтунын ректоры, республиканын Верховный Советинин депутаты Э. Арбаев, партиянын Сакулуктагы райкомунун качызы Н. Лысенко ло ошон до башкалары. Жылу сөстөрдү режиссер Толомуш Океев, актер Сүйменкул Чокморов керегинде айдышкан... Ончолоры «Ак керепти» энчикпей сагыган.

Кинофестивальдин жаан сыйыла кайралдадып, бу фильм олардын иженчизин бүдүрдү. Фильм кыргыз калыктын жадын-жүрүми, энчиленген кылык-жангы ла колбулары керегинде айдып тура, текшикижилик башка-башка үйе улуска жарт ла жуук сурактар көдүрүп, көргүзүп жат. Ненин учун десе, бойынын повезин божодып жада, Чингиз Айтматов айткан бирүзи, «кижиде бала уйады — аштын үрени ошкош, а үрөн жокко аш та өспөс. Айдарда, ак-жарыкта бистерди не ле сагыгажын, же чындык жаантайын болор, качан чыгардын чыкканча, өлбөрдүн өлгөнчө улустар бар гужында...»

Айдарда, жоругын жакшы өтсөн, «Ак кереп!»

ДЕРСУ УЗАЛА АР-БҮТКЕНДИ СУУРГЕ ҮРЕДТ

Былытыр Москвада өткөн IX телекейлик кинофестивальдыг алтын сыйы «Дерсу Узала» деп киного берилди.

Эмди бу кино бистинг Туулу Алтайдыг экрандарына чыкты. Азын-дан бери агаш-ташты, анды-кушты чеберлеп-кичееп билетен алтай албатынын көрөөчилерине бу фильм анчадала жуук ла јарт болор.

Акира Куросава «Дерсу Узаланы» киного согорго јазанып туру деген табыш чын болгону јарталган ла тарый, бу фильм аайынча көп тоолу интервьюлар чыгып баштаган. Кажы ла туштажуда Куросава јазаптыра јартап туратан — ненин учун шак Арсеньев, ненин учун шак Уссурининг тайгазы, ненин учун шак «Дерсу Узала». Онын айтканыла болзо, ол бу киноны тургузар шүүлтени 30 жылдын туркунына сананып јүрген. Арсеньевтин чүмдемелдерининг учур-шүүлтелери ого жуук ла кару. Онын санаазыла болзо, кижининг ле ар-бүткеннинг ортодогы колбулар бүтүн сүреен јаан учурлу. Оныла коштой Москвадагы киностудияда иштеери ого сүреен јараганы керегинде база айткан. Ненин учун дезе, Акира Куросава јүрүмининг башка-башка бөлүктөринде орус литературанын, озогы орус культура јанжыгуларынын ого јеткен јаан салтарын ол јаантайын сезимектеп туратан. Бу јартамалдар бистерге режиссердын санаа-шүүлтелерининг уулам-јы-јолын ачты.

«Дерсу Узала» — ол кееркедүлү чүмдемел де, оныла коштой ол јолдо көргөн-укканын бичиген научный отчет то. Мында ар-бүткен, ан-куш ла өлбн-чөп, суулардын аайы ла агыны, андардын, куштардын бүдүмдери, олордын кылык-јангы, олорды андаарынын эп-аргалары сүреен јакшы көргүзилген. Ученый ла шинжүчил Арсеньевке ар-бүткенди аайлаары мундар тоолу јаан научный бөлүктөргө ылгалат. А кинодо дезе бириктирген текши бүдүм тзззз керек болгон. Авторлор бу амадуны сүреен јакшы бүдүргөндөр. Олор биске жылдын кү-күрттү, туманду өйлөри солыныжар ар-бүткеннинг ийде-күчин ле јүм-јаражын билер јаан арга бергендер. Мындый кинолордо ар-бүткеннинг, јердин бүдүм-кеберин көргүзери сүреен јаан учурлу эмей, јангыс

ла бӯдӯм-кеберин эмес, је оның башка-башка жүзүндери — жотконзыган, леткерлү, кызарып шантыган кышкы теңеринин өңин, кардын куйулып шуурыганын, изү күннин томоноксу тынчузын. Бу мыны олчозын операторлор Аскандру Накаи, Юрий Гантман, Федор Добронравов сүреен јакшы соккон. Је андый да болзо, бу кинодо анчадала кайкадып ла эн жүрексиредип турар, бистерге бүтүн анчадала учурлу неме — ол Дерсу Узала деп атту кижиле, карган гольд (эмдиги нанай) укту өрөкөнлө, јорукчы Арсеньев Уссуриянын јыш-тайгазында јолукканы болуп јат.

Бат, Дерсу кайдаар да агаш аразы јаар баштанып айдат: «Сен кийнибистен је не базадын, Амба? Сеге тайгада јер ас па, кандый?» Ол мынайда барга баштанат. Бу өйдө ол казыр ан оның сөзин угуп, аайлап, кичинек отрядтын кийнинен табыш јогынап айланарын токтодор деп бистер чындап та бүде бередибис. Тайгада жүрген ончо ло тындуларды, андарды: јеекен, борсук, бар, чычкан болзын — ончозын ол јаныс «улус» деген тегин сөслө темдектейт. «Мында куру, эн!» — деп оны казак бӯдүмјилейт. «Ненин учун эн? Мында улус бар!» — «Кандый улус?» — «Какайлар». Этти отко чачкажын, ол аай јок ачынат: «улус» келер — јеекен, чычкан, борсук — ол этти јип салар эди. Ол бойын куштарла, андарла түңей бодол, оморды, кижини кижичееген чилеп, кичеет. Ол гольдтор бӯдүп, бажыркан тайганын ээзи каньгага бӯдет. Оның учун ол отрядты ээчип, түңей ле једип келген Амба деп једеген барды болгобой јыга адып ийеле, учы-түби јок санааркашка бастырат. Оның кереги јогынап ала-күне јаан анды јыккан адыжынын бурузын тайганын ээзи качап да таштабас деп бӯдет. Оның учун кийнидеги андаш тужында јастыра адып турганын, ол бойынын карып-чучурап жүргени эмес, је Амбанын, тайга ээзинин, өчи деп бодойт. «Карый берген кижинин санаазынын сүр-сүнези» — деп, ол јанынан Арсеньев јартайт.

Дерсу јатпанап, јалбак чырайлу катан-бек карган өрөкөн (оны Тува театрынын актери Максим Мунзук ойногону јарамыкту) ненинени айтканда ла эткенде, кандый да кайкамчылу ла терен ајарулу. Бу кичинек экспедициянын туружаачылары, солдаттар — кайда ла болгон, нени ле көргөн улус, оморды тын ла кайкадып болбозын, је андый да болзо, бу тайга-таштын ортозында јоруктаган отрядта Дерсу сөс јогынап јааны, бажы болгонын омор до билгилеп јөлсингилейт.

Бу кинонын гуманизмин јартаарга белеп. Је, темдектезе, отряд Дерсунун баштанкайыла андарды туйуктап, кинчектеп өлтүрерге хунхузтар — тайганын бандиттери казып-јазаган оморды ойто көмгилейт. Хунхузтардын олјозына кирген улусты јайымдагылайт. Мынды керектериле ол казырга ла базынчакка удурлажа туруп чыгат.

Ар-бүткенле колбулар элден озо күүн-көгүстинг, эмоциональный колбуларын бедреери — бу кинонын төс амадузы.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ СТАТЬЯЛАРДЫҢ ОБЗОРЫ

Алтай литература, өскө дө карындаштык литератураларла коштой, калганчы жылдарда өзүмин тыгыдып, СССР-дин албатылары ортозында элбек жарлу боло берди. Туулу Алтайдын бичиичилери J. Каянчин, Л. Кокышев, Б. Укачин, Б. Бедюров, А. Адаров, Э. Палкин, П. Самык, К. Төлбөсөв, А. Ередеев ле онон до өскөлөри кычыраачылар ла критиктер ортодо элбек жарлу, бийик кеминде чотолот. Алтай бичиичилердин көп сабазы орооннын өзүмиле түңгей алтаарын кичееп, эмдиги өйдин некелтелерин чике бүдүрер учурын билип, бойлорынын чүмдемелдери бийик, кееркемел бүдүмдү болорына керектү ајару эткилейт. Онын да учун олардын ады-чуузы бастыра Союзтын кычыраачыларына элбеде жарлалып баштады. Алтай поэзия ла проза бийик кемине өскөнин бистинг бичиичилердин чүмдегени орус ла өскө дө калыктар тилине көчүрилгени керелейт.

9-чы бешжылдыкта Б. Укачинин «Ветка горного кедра», «Бег аргымака», «Я жду улетевшего лебеда» деп жуунтылары, А. Адаровтын «Колдовское дерево», Б. Бедюровтын «Песни молодого маймана» ла Г. Кондаковтын «Свет твоих вершин» деп жуунтылары орооннын өзөккөксинде — Москвада кепке базылып чыкты.

Туулу Алтайдын бичиичилеринин чүмдемелдери, алдынаг башка кепке базылып чыкканыла коштой, орооннын төс газеттеринин ле жарлу журналдарынын страницаларында жарлалганын кычырадыбыс.

1976 жылда «Литературное обозрение» деп журналдын 12 номеринде И. Фояков «Мне судьбы красивей и чудесней не придумать» деп статьясында Сибирьдин оок калыктарынын литературазы керегинде бичийт. Бу өрө айдылган статьяда алтай литературанын өзүл келген јолын керелеп турган автор бойы алтай поэттердин үлгерлерин 15—20 жылдын туркунына көчүрип јат. И. Фояков алтай ла орус кычыраачыларга таныш поэттеринин — Б. Укачинин, А. Адаровтын, Э. Палкинниг, Л. Кокышевтин чүмдемели керегинде бичийт. П. Са-

мыктын «О Маяковском» деп үлгерин ағылу темдектеп, Маяковский керегинде бичилген үлгерлердин эн артыгынын бирүзи деп темдектейт.

Маяковскийдын адыла адалган музейдин директоры В. Макаров «Равнение на Маяковского» («Книжное обозрение», 1976 j. 30 апрельде) деп статьясында «Советские писатели о Маяковском» (М., «Сов. писатель», 1976) деп бичик керегинде бичийт. Автор Маяковскийге учурлалган 20-ден ажыра тилдерле бичилген 150 үлгерди темдектеп, П. Самыковтын өрө айдылган үлгери бу бичикке киргенин база адайт.

Константин Антошининг «Время больших ожиданий» деп статьясы («Сиб. огни», 1975, № 8) Түштүк Сибирьде алтай, тува, хакас ла ёско дё калыктардын оос үлгерлигине тайанып, өрө ёскён литератураларынын ёзүмин олардын историясы ажыра көрөр керек деп темдектейт. Бу статьяда Л. Кокышевтин «Арина» деп романы ла J. Каинчининг «Янгыс жердин улусы», Ч. Чунижековтын «Мундузак» деп повесттери керегинде айдылат.

В. Шапошниковтын «К утверждению самобытности» («Литературное обозрение», 1974, № 4) деп статьясында J. Каинчининг «Люди одной долины» деп бичиги керегинде айдылат. Бу статьяда автор J. Каинчининг чүмдегенин бийик баалап, оны жаңы алтай проза деп темдектейт.

«Литературное обозрение» журналда (№ 3, 1975) А. Демченконын 1974 жылда Барнаулда чыккан «Встречи в горах» деп жуунтызы темдектелет. Бу бичикте А. Демченко Алтайдыг жаражын ла байлыгын, алтай албатынын ёнжүк жүрүмин көргүзөт.

Б. Укачининг чүмдемели керегинде анчадала былтыр ла быжыл көп статьялар чыккан, темдектезе Н. Туренко «Мой Алтай» (Огонек, 1976, № 14) деп статьясында поэтинг «Бег аргымака» деп жуунтызы керегинде бичийт. Бу ок бичикти А. Алешин «Цвет любви» деп статьясында («Литературная Россия», 1976, 6 февраль) мактайт.

«Алтай» деп альманахта (1975, № 4) А. Дубровин «Алтай, вставший песней» деп статьясында «Ветка горного кедра» деп жуунтыны шиндейт.

Б. Укачининг чүмдеген үлгерлери орус тилге чыгып, бастыра ороонго жайыла берген. Поэтинг үлгерлери, куучындары, повесттери орооннын төс журналдарынын ла газеттеринин страницаларында улай ла чыгып жат. Темдектезе, бу ла калганчы ёйлөрдө Улан-Удэде

чыгып турган «Байкал» журналда (№ 2, 1976) орус тилле «Весной, когда скворцы прилетели» деп куучыны, Новосибирскте чыгып турган «Сибирские огни» журналда (№ 5, 1976) «В начале зимы» деп куучыны, И. Фояков көчүргөн «Вечный кедр Алтая» деп үлгерлери «Огонек» журналда (1975, № 38), А. Китайник көчүргөн «До сметри еще далеко» деп повези «Знамя» журналда (1975, № 10) ла «Алтай» деп альманахта чыктылар.

Новосибирскте чыгып турган «Сибирские огни» журналда (1976, № 5) Аржан Адаровтын үлгерлери жарлалган.

Бу ок журналда (1975, № 11) И. Фояков көчүргөн Л. В. Кокышевтин үлгерлери жарлалган.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы Барнаулда 1976 жылда К. Козловтын «На перекрестке дней и лет» деп үлгерлик бичигин ле 1975 жылда Г. Володин көчүргөн А. Саруеванын «Карагана» деп үлгерлик бичигин кепке басты.

Мында ок бу жуукта Борис Укачиннинг орус тилле «Горные духи» деп бичиги 30 мунг экземпляр тиражла чыкты. Бого 4 повесть ле 3 куучын кирген. Бу чүмдемелдер бойынын ойинде орооннын башка-башка калыг журналдарында жарлалган. «Горные духи» деп бичик поэттин калганчы беш жылда прозада иштеп келгенининг итогы болуп јат.

СОЛУНДАР

ХИКМЕТКЕ КЕРЕЕС КАЛЕНДАРЬ

Турцияда промышленностьтын ишмекчилеринин эг жаан проф-союзунун «Түрк шил» издательствозы «Назым Хикмет — 1976» деп календарь чыгарган. Бу сүрекей солун бичик. Кажы ла страницазында улу түрк поэтин портреди ле үлгеривенг алынган бир канча жол-дык кепке базылган.

«Хикметтин календарин» орооннын жоны жаан жарадулу уткыган. Откөн он жылдыктын туркунына Турцияда Хикметтин үлгерлеринин, пьесаларынын ла романдарынын 25 томы, самараларынын 4 томы ла анайда ок онын жүрүми ле ижи керегинде бир канча бичиктер чыккан. Онызы керегинде жетирулерди бойынын шинжүзүндө жарлу түрк критик ле литературовед А. Базирджи жарлады.

«ЛГ», 19 май 1976 ж.

БИСТИН АЙЫЛЧЫЛАР

17—24 мартта Туулу Алтайда крайдагы телестудиянын редакторы Е. Скворцов «Туулу Алтайдын эмдиги литературазы ла культуразы» деп телеберилте белетеп жүргөн.

13 апрельде көргүзилген бу берилтеде бистин бичиичилер: И. Шодоев, Б. Укачин, Б. Бедюров, Г. Кондаков, кайчы Т. Шинжин, жийт поэт Ж. Белеков, журукчы И. Ортоңулов, скульптор А. Гурьянов, бийечи-балетмейстер К. Малчиев турушка. Берилтени культуранын облбашкартузынын жааны Ф. Л. Таушканов өткүргөн. Шак мындый берилтелерди мынаг ары эмөлөжип өткүрери керегинде телестудиянын редакциязы ла Туулу Алтайдын бичиичилер организациязы ортодо жөптөжү-куучын жарадылган.

* * *

5 апрельден 21 майга жетире төрөл Алтай жеринде эмди Совет Черүде офицер болуп турган жийт литератор Караң Кошев амырап жүргөн. Онын бу жаста «Туулар сайын туралар» деп балдарга учурлалган бичигежи чыккан. Бу өйдин туркунына К. Кошев бичиичилер организациязынын, издательствонун, газеттин ижинде туружып, бир

канча статья, рецензия, үлгерлер жарлады. Бичинчилер организациязынын жакытталарыла ол бскөн-чыккан Улаган аймагынын койчы-малчы улuzuна жолугуп, литературабыстынг эмдиги бзүми керегинде эрмек-куучындар өткүрген. Онойдо ок ол педучилищенинг студенттери өткүрген «Жиит поэттерле баштапкы туштажуда», 4-чи номерлү школдо, 1931 номерлү автоколоннада ишмекчилерге түндүкте жолдор салып иштегени ле эмди черүде турганы керегинде куучындап берген.

* * *

Москвада 5 жыл мынаг озо тбзблгөн «Современник» деп бичик чыгарар издательство Россия Федерациязынын жүзүн укту калыктарынын тилдеринен кееркемел литератураны орус тилге көчүрүп чыгарарына керектү аяру эдип туру. Темдектезе, былтыргы жылда бу издательство Бронтой Бедюровтынг «Песни молодого маймана», Борис Укачининг «Бег аргымака» деп үлгерлик жуунтыларыни кепке басып чыгарган. А келер жылда Л. Кокышевтин, J. Каинчининг ле К. Толосовтынг повестьтери ле куучындары чыгары темдектелет.

Мыныла колбой 11—17 майда Туулу Алтайда издательствонинг национальный литературалар редакциязынын ишчизи В. П. Ягунин бойыныг авторларына жолугар амадулу жүрген. Бистинг айылчыбыс Алтайысла, албатыбысла таныжып, бистинг бичинчилерисле, кайчыларысла, комусчыларысла кожо Экинурда, Боочыда, Караголда, Лени-Жолдо болгон. Бу туштажуларда поэт Б. Бедюров, кайчы-поэт Т. Шинжин, Кан-Оозы аймакта журтаган прозаик J. Каинчин, поэт Шатра Шатинов, адалу-уулду кайчылар Алексей ле Элбек Калкиндер, Экинурдыг жиит ийделери — Шалба Түйменов ле Айдыш Яймин, Оңдой аймакта жиит кайчы Јајан Ыжыков, комусчылар К. Шумаров ле В. Енчинов турушкан.

* * *

15—19 майда јада калган бичинчи, режиссер ле актер В. И. Шукшининг төрбл јерине келип жүрген айас, Горно-Алтайскта В. Белов болуп барган.

18—19 майда Василий Шукшинге учурлай кычырыштар өткүрери айынча эрмек-куучын эдерге биске Барнаулдыг бичинчилер организациязынан прозаик Е. Гушин келип жүрген. Бу кычырыштар Чудын трагында турган Сростки журтта 25 июльда өдөрдө, бистинг бичинчилер ле кайчылар турушкан, оной Барнаулдыг айылчыларыла кожо Кан-Чарас ла Оймон јаар атанып, анда туштажулар өткүрген.

Туулу Алтайдыг тыштында:

КПСС-тиг 25 съездине уткуй февральдин күндеринде крайда литератураныг ла культураныг күндери өткүрилген. Мыныла колбой Б. Бедюров 16—24 февральда Барнаулда, Рубцовскто крайдын бичичилериле кожо көп туштажуларда, темдектезе, чөл райкомдордын идеология качыларынын, Рубцовскто Алтайдын трактор эдер заводнынг ишмекчилерининг алдына куучындап, ишмекчилер өргөзинде литература эгиринде турушкан.

7—14 февральда А. Адаров бичик чыгарар издательствоныг керектери аайынча Москвада болгон.

1—3 апрельде Б. Бедюров, Г. Кондаков, Б. Укачин, Т. Шинжин телберилтеге соктырып, Барнаулда жүргөидер.

11—18 апрельде Э. М. Палкин областтыг культура ишчилерининг делегациязыла кожо карыдаштык Монголияныг Баян-Улегей аймагында најылык јорукта жүрүп келген.

11—18 апрельде А. Адаров издательствоныг керектери аайынча Казань ла Москва городтордо болды.

19—22 апрельде Туулу Алтайдын бичичилер организациязынын каруулу качызы И. В. Шодоев ле бюрозынын члени Б. У. Укачин крайдагы бичичилер организациязынын отчет-выборлу јуунында айтырулу айылчылар болуп турушкан. Јуунда Б. Укачин сөс айткан. Бу организациянын каруулу качызына јангыдан Л. И. Квин тудулган.

9—22 майда А. П. Демченко чекисттер керегинде бичип турган јангы бичигине материалдар јууп, Воронеж городто жүргөн.

10—20 июньда Б. Бедюров совет культураныг күндеринде туружып, Польшаныг Албаты Республиказында жүргөн.

21—26 июньда Москвада СССР-дин бичичилер Союзынын VI съездинде бистинг организациянын адынан Б. Укачин делегат болды. Съездтиг ижинде айылчы болуп, Б. Бедюров турушты.

Б. Укачин ле Б. Бедюров Балтиканыг јарадында бичичилердин Дубулты деп чүмдеништиг туразында амыранып бичинген.

КОЛХОЗ ЛИТЕРАТУРНЫЙ КОНКУРС ЈАРЛАДЫ

Кан-Оозы аймакта КПСС-тиг XXII съездининг адыла адалган колхоз «Бешјылдыктын гвардеецтери» деп литературный конкурс јарлаган. Јурт јердеги улустыг жүрүми, ижи керегинде бичилген эн артык романга, повестьке, поэмага, үлгерлердинг јуунтызына, куучындарга, пьесаларга, очерктерге јарлалган конкурскга 1975 јылдан ала кепке базылып чыккан бичиктер алылар.

Конкурстың жеңүчилерине үч сый тургузылган:

Баштапкы — сый 500 салкой;

Экинчи сый — 300 салкой;

Үчинчи сый — 200 салкой;

Конкурс 1976 жылда 1 январьдан ала жылдың сайын өткүрилер.

Произведениелерди конкурска ийеринин калганчы ойи жыл сайын — 1 сентябрь.

Конкурстың итоги жылдың сайын журтхозяйство ишчилеринин Күни деп байрамда көрүлер.

Произведениелерди конкурска мындый адресле ийер: Кан-Оозы аймак, Экинур журт. Партиянын XXII съездинин адыла адалган колхозтын парткомына ла колхозтын правлениезине.

Конкурска келген произведениелерди шүүп көрөрине колхозто тогус кижиден жюри төзөлгөн.

Онынчы бешжылдыктын журт жердеги гвардеентеринин бүдүмин, олардын бийик күүн-табын, мергендү ижин, јоннын керегинде эрчимдү туружып турганын литература ажыра көргүзери јаш үйеге јаан таскадулу камаанын јетирерин колхозтын парткомы ла правлениези јарт билип, ого јаан учур берип, литературный конкурс јарлаганын Туулу Алтайдын бичијчилери јарамыкту керек деп уткыдылар.

ЈЕБРЕН АЛТАЙДЫҢ КУЛЬТУРАЗЫ КЕРЕГИНДЕ

«Иностранная литература» журналдын (1976, № 4) кадарынын экинчи страницазында Базырыктын 5-чи корумынан чыккан кийис кебистин бир јуралганы — колында чечектү отурган бала-кудайдын сүри кепке базылыптыр.

Быјыл «Искусство» деп издательстводо «Искусство кочевников и Золотой Орды» деп кееркедүлү научный бичик чыкты. Авторы Г. А. Федоров-Давыдов. Мында, анчадала баштапкы бөлүгинде, јебрен Алтайдын бийик культуразы керегинде элбеде айдылып, Башадардын, Базырыктын, Шибенин, Туйактунын ла Көдүргеннин корумдарынан казып алган алкы-јөбөжонин чүми-кеби јарталат. Анайда ок бистин эленчиктерибис — јебрен түрктер ле кыпчактар өлгөн баатырынын кебедели эдип, јуртаган јерине кезер-таштар тургузатан јагы шинделет, олардын озогы скульптуразына бийик темдек берилет.

Мынаг озо бу ок издательстводо бистин јебрен культурабысла колбой С. И. Руденконын «Древнейшие в мире художественные ковры и ткани (из оледенелых курганов Алтая)» деп бичиги 1968 жылда, М. И. Артамоновтын «Сокровища саков (Аму-Дарьинский клад, Алтайские курганы, Минусинские бронзы, Сибирское золото)» деп бичиги 1973 жылда чыккандары ајарулу.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгү 1976 жылда мындай бичиктер кепке базып чыгарды:

1. «КПСС-тин XXV съездинин материалдары»
2. «Ленин керегинде алтай кожон» (жуунты)
3. J. Каинчин, «Койчылар» (повесть ле куучындар)
4. А. Адаров, «Алтын јерим — Алтайым» (үлгерлердин жуунтызы)
5. Пьесалар (канча-канча авторлордын)
6. А. Тозыяков, В. Хохолков, «Чаабычак» (балдарга учур-лалган кожондордын жуунтызы)
7. П. Самык, «Алагүн јаш» (үлгерлердин жуунтызы)
8. К. Кошев, «Туулар сайын туралар» (үлгерлердин жуунтызы)
9. «От-јалбышту јолдор» (канча-канча авторлордын очерктери)
10. С. Неустроев, «Рейхстагга јеткен јол»
11. З. Клепинина, «Ар-бүткенди үренери» (2-чи класстын учебниги)
12. Е. Мултуева, М. Суразакова, «Алтай тил» (1-кы класстын учебниги)
13. С. Суразаков, «Алтай литература» (4-чи класстын учебниги)
14. Н. Кучияк, «Төрөл сөс» (2-чи класстын учебниги)
15. М. Сидоренко, «В горах голубого Алтая» (краеведческое пособие для учащихся IV класса по природоведению)
16. «Рассказы из истории Горного Алтая» (учебное пособие для 4 класса)

Күндүлү кычыраачылар. Бу өрбү айдылган ла бистин өс-кө дө бичиктеристи јурт јерлерде потребкооперациянын магазиндеринен ле бичиктер садып турган магазиндерден садып алыгар.

БАЖАЛЫКТАР

Најылык күрееде

Марк Юдалевич. Койчылардын отторы. Айдын көли. Балыкчы кыс. Б. Укачин көчүргөн	3
В. Башунов. Жайгы күкүртте. Кайыңдар ортодо чанак изи. А. Ередеев көчүргөн	5
Геннадий Володин. Күннин ээзи. Таныспай Шинжин көчүргөн	6
Владимир Казаков. «Жагыдаг...» Таныспай Шинжин көчүргөн	8
Владимир Сергеев. «Карыгадым мен. Учү жок кыйналдым...» Шатра Шатинов көчүргөн	9
Фридрих Больгер. Алма-Атада. П. Самык көчүргөн	11
Эвальд Каценштейн. Кокурлу жаскы мотив. П. Самык көчүргөн	12
Геннадий Панов. Денис Панов журт төзөгөни. П. Самык көчүргөн	13

Куучындар ла очерктер

Күүгей Төлөсөв. «Күски жалбырактар»	14
Жибаш Каичин. Отпусмага барадып	22
Борис Укачин. Чөл лө чөл элбек чөйилет	27
Геннадий Палкин. Жайлугушта болгон жуу-согуш. В. Кыпчаков көчүргөн	35

Оскө орооннын литературазынан

Акутагава Рүноскэ. Агаш аразында. Б. Бедюров көчүргөн	51
---	----

Улгерлер

Аржан Адаров. Аргонавтар чылап. Ишмекчи киж. Жоныма айткан сөзим. Адалык. Олүмингле өлүм женип	60
Александр Ередеев. Алтай пионерлер. Бистин оду. Бүгүн маргаан каруулу. Баштапкы майдын кожоңы. Туулардын балдары	65
Шатра Шатинов. Уурлик үлгерлер	68
Паслей Самык. Баштапкы большевиктерди сананып. Эмеен-өбөң. Энемнин эрке кебери. Ак кар.	72

Караң Кошев. Жүс жолдордын илбүзи	75
Жыман Белеков. Бийик бол, кижн. Казай өрөкөн. Тымык, тымык	79
Жергелей Маскина. Ачынба, эне. «Сала бере- рим...» Билбезим	82

Бистин кичү кычыраачыларыска

Алексей Калкин. Керсү табычак. Литератур- ный эдип Т. Шинжин жазаган	84
Куулар (Чөрчөк). Айткан кижн Сумачакова Елена, бичиген кижн Эльза Сумачак	86

Озогызын ойгортып, эмдигизин эседип

Александра Тыбыкова. Жебрен алтай бичиктер	89
Михаил Бедушев. Кеен ле кенги тилибис учун	95
Виленин Таушканов, Юрий Таушканов. Алтай шатра. Б. Угаров көчүрген	101
Таныспай Шинжин. Чөрчөктө дө чын бар	112

Жиит критиктердин шүүлтелери

Н. Кииндикова. К. Төлдөсовтын «Ташта истер» деп повези керегинде	118
Т. Юрункина. Ж. Маскинанын «Айна» деп бичиги керегинде	121
Тимофей Очинов. Б. Суркашевтин үлгерлери керегинде	123
Кереес Кензин. Т. Торбоковтын «Студенттер- дин жазы» деп бичиги аайынча	125

Культура, театр, кино

Р. Поспелов. «Ак кереп» жүзүп чыкты. Б. Уга- ров көчүрген	128
Т. Хлопьянкина. Дерсу Узала ар-бүткенди сүүрге үредет	132
Л. Баштыкова, Б. Кайас. Алтай литература керегинде статьялардын обзори	134

Солундар

Хикметке кереес календарь	137
Бистин айылчылар	—
Бичинчилердин жол-жоруктары	139
Колхоз литературный конкурс жарлады	—
Жебрен Алтайдын культуразы керегинде	140

ЗВЕЗДА ГОР

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор З. С. Суразакова. Художественный редактор В. И. Орто-
нулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор
З. Ш. Шинжина.

Сдано в набор 29/VI 1976 г. Подписано к печати 17/VIII 1976 г.
Формат 70×84¹/₁₆. Усл. п. л. 10,5. Уч.-изд. л. 8. Бумага тип. № 3.
АН 22814. Тираж 1000 экз. Заказ 2676. Цена 37 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-
Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Ком-
мунистический, 27.

37 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК